Установа адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны”

В. А. АДЗІНОЧАНКА

ФІЛАСОФІЯ Ў ПАНЯЦЦЯХ

Практычнае кіраўніцтва
для самастойнай працы студэнтаў

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Гомель
ГДУ імя Ф. Скарыны
2023

УДК 1(076)
ББК 87я73
А299

Рэцэнзенты:

кандыдат сацыялагічных навук М. Я. Цішкевіч,
кандыдат філасофскіх навук В. М. Яхно

Рэкамендавана да выдання навукова-метадычным саветам
установы адукацыі “Гомельскі дзяржаўны універсітэт
імя Францыска Скарыны”

Адзіночанка, В. А.

А299 Філасофія ў паняццях : практычнае кіраўніцтва / В. А. Адзіночанка ; Гомельскі дзярж. ўн-т імя Ф. Скарыны. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2023. – 47 с.

ISBN 978-985-577-900-2

Разгледжаны толькі асноўныя паняцці філасофіі. Прыведзеныя азначэнні прызначаны для таго, каб студэнты маглі сфарміраваць агульныя ўяўленні аб тых пытаннях, якія ім выкладаліся ў вучэбным курсе па філасофіі. Паняцці размешчаны не ў алфавітным парадку і звязаны з тэмамі курса. Азначэнні паняццяў філасфоіі ў кіраўніцтве вельмі простыя і схематычныя. Яны разлічаны на ўспрыманне студэнтаў розных спецыяльнасцяў.

Адрасавана студэнтам вну.

УДК 1(076)
ББК 87я73

ISBN 978-985-577-900-2

© Адзіночанка В. А., 2023
© Установа адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны”, 2023

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

УВОДЗІНЫ

Дадзенае кіраўніцтва прызначана для таго, каб у студэнтаў сфарміраваліся агульныя схемы ўспрымання матэрыялу курса “Філасофія”. Яно мае дапаможны характар. У ім змяшчаюцца толькі асноўныя паняцці, якія будуць сустракацца ў курсе і якія студэнты павінны ведаць. Кіраўніцтва не мае самастойнага значэння. Засваенне вучэбнага прадмета павінна адбывацца на падставе лекцый, падручнікаў і дадатковай літаратуры. Яно можа ўжывацца пры знаёмстве з адпаведнай тэмай, а таксама пры падрыхтоўцы да экзамена. Перш за ўсё, кіраўніцтва павінна садзейнічаць таму, каб студэнты ўзгадалі змест вучэбнага матэрыялу і сістэматызавалі свае веды. Таму прыведзеныя паняцці размешчаны не ў алфавітным парадку і суадносяцца з тэмамі, якія выкладаюцца ў курсе.

Неабходнасць выдання кіраўніцтва абумоўлена наступнымі фактарамі: па-першае, тым, што ў курсе філасофіі праблемы разглядаюцца ў спецыфічным ракурсе, з якім студэнты раней не сустракаліся. Ставяцца пытанні прынцыповага характару: што такое рэчаіснасць, што такое чалавек, што такое ісціна і г. д. Ёсць шмат самых розных адказаў на гэтыя пытанні і, адпаведна, шмат трактовак паняццяў філасофіі. Тыя азначэнні, якія прыведзеныя ў кіраўніцтве – адныя з магчымых. Могуць быць і іншыя. Галоўнае, каб яны былі асэнсаванымі і змястоўнымі.

Па-другое, курс “Філасофія” змяшчае вялікі аб’ем матэрыялу, у якім могуць заблытацца студэнты нефілософскіх спецыяльнасцяў. Кіраўніцтва можа быць выкарыстана ў якасці схемы для арыентацыі ў філасофскіх праблемах. Але трэба ўлічваць, што кіраўніцтва, як і ўвесь вучэбны курс “Філасофія” мае схематычны і спрошчаны характар. Каб адчуць характар філасофскіх праблем, трэба чытаць філасофскія творы. Студэнты могуць рабіць гэта самастойна, па-за межамі вучэбнага курса. Падобная праца станоўча паўплывае на фарміраванне іх светапогляду. Але, безумоўна, на экзамене не будзе патрабавацца знаёмства з працамі Платона, Гегеля, Сартра, Фуко і г. д.

Па-трэцця, курс “Філасофія” прадугледжвае вывучэнне вялікай колькасці разнастайнага фактычнага матэрыялу, які можна толькі часткова выкласці ў лекцыях, і таму прадугледжваецца, што некаторыя пытанні студэнты будуць засвойваць самі. Кіраўніцтва разлічана на самастойную работу студэнтаў. Яны павінны паспрабаваць зразумець спецыфіку філасофскіх праблем і суаднесці іх з тымі ведамі, якія атрымалі ў школе, а таксама з тымі, якія атрымліваюць па сваёй спецыяльнасці.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Трэба падкрэсліць, што ў кіраўніцтве прыведзена толькі незначная частка тых асноўных паняццяў, якія ўжываюцца ў філасофіі. На самой справе, такіх паняццяў вельмі шмат. Для больш поўнай карціны студэнты могуць азнаёміцца са слоўнікамі і энцыклапедыямі, якія размешчаны ў раздзеле “Літаратура”. Крыніцы, якія ў ім пералічаныя, ёсць у электронным выглядзе ў Інтэрнеце.

Кіраўніцтва не змяшчае паняцці, звязаныя з тымі тэмамі вучэбнага курса, у якіх выкладаецца гісторыя філасофіі. Схематычнае тлумачэнне гэтых паняццяў дадзена ў выданні “Гісторыя філасофіі” практычнае кіраўніцтва / В. А. Адзіночанка. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2014. – 48 с.). Калі ў студэнтаў узнікне імкненне да больш глыбокага і змястоўнага разумення, то яны могуць звярнуцца да прыведзенага ў канцы гэтай крыніцы спісу літаратуры.

Трэба пазначыць тую мэту, якая ставіцца пры выкладанні курса філасофіі на нефілософскіх спецыяльнасцях. Яна мае светапоглядны характер. Размова не ідзе пра фарміраванне прафесійных ведаў. Іх студэнты атрымліваюць ў ходзе засваення матэрыялу па спецыяльнасцях. Але, пажадана, каб ў іх было ўяўленне аб тым, што такое свет, што такое чалавек, якімі прынцыпамі ён павінен кіравацца ў сваіх паводзінах і г. д. Гэтыя ўяўленні дапамогуць ў жыццёвай арыентацыі, у тым ліку прафесійнай. Неабходна ўлічваць, што сучасны свет прапануе шмат самых розных каштоўнасцяў, якімі чалавек можа карыстацца ў сваім жыцці. На жаль, значная частка з іх накіравана на фарміраванне ў маладых людзей спажывецкага і канфармісцкага стаўлення да рэчаіснасці. Калі нават так, то пажадана, каб студэнты, прынамсі, ведалі, што такое ўтылітарызм і канфармізм, на чым яны грунтуюцца і да якіх практычных вынікаў прыводзяць. Але ж таксама адным з асноўных вымярэнняў чалавечага жыцця з’яўляецца свабода. Было б добра, каб студэнты асэнсавалі, што гэта такое, і як яна ажыццяўляецца.

Такім чынам, ёсць розныя светапогляды і спосабы паводзін. Адным з вынікаў вывучэння філасофіі павінна быць фарміраванне ў студэнтаў здольнасці рабіць асэнсаваны выбар паміж імі.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

ФІЛАСОФІЯ ЯК САЦЫЯКУЛЬТУРНЫ ФЕНОМЕН

Філасофія – гэта спосаб вывучэння і асэнсавання найбольш агульных і фундаментальных асноў рэчаіснасці і спосабаў яе развіцця, а таксама сістэма ведаў, якая ўзнікла на гэтым грунце. Слова *філасофія* (ад грэч. *phileo* – *'люблю'* і *sophia* – *'*мудрасць*'*) у перакладзе азначае *любоў да мудрасці*. Лічыцца, што слова *філосаф* упершыню ўжыў старажытнагрэчаскі матэматык і мысліўца Піфагор у дачыненні да людзей, якія імкнуцца да высокай мудрасці і годнага ладу жыцця. Тлумачэнне і замацаванне ў еўрапейскай культуры тэрміну *філасофія* звязваюць з імём старажытнагрэчаскага мысліўцы Платона. Ён сцвярждаў, што мудрымі могуць быць адныя багі, людзі ж здольныя толькі імкнуцца да мудрасці, любіць яе. Тых, хто гэтым займаецца, Платон называў філосафамі, а іх занятак – філасофіяй.

Трэба ўлічваць, што азначэнне філасофіі – адна з глыбокіх філасофскіх праблем, якую кожны значны мысліўца вырашаў па-свойму. Таму азначэнняў філасофіі шмат. У залежнасці ад таго, якое з іх мы будзем выкарыстоўваць, залежыць наша трактоўка рэчаіснасці.

Мудрасць – характарыстыка стану свядомасці чалавека, якая арыентаваная на цэласнае спасціжэнне рэчаіснасці ў адпаведнасці з яе фундаментальнымі сэнсамі, а таксама паводзіны, якія на гэтай падставе фарміруюцца. Дасягненне мудрасці прыводзіць да трансфармацыі асобы чалавека. Мудрасць можа быць сфарміравана на падставе штодзённага, міфалагічнага, рэлігійнага, навуковага і іншых светапоглядаў. Вельмі часта мудрасць атаесамляецца з духоўнасцю. Але трэба ўлічваць іх якаснае адрозненне: духоўнасць звязана са спасціжэннем надындывідуальных сэнсаў, якія ўспрымаюцца як "вышэйшыя", мудрасць жа – уласцівасць асобы чалавека.

Прадмет філасофіі – той аспект рэчаіснасці, які філасофія вывучае. Прадмет з'яўляецца прадуктам чалавечай актыўнасці, ён фарміруецца, таму розныя сферы дзейнасці маюць розныя прадметы.

У адрозненні ад предметаў навук, якія фарміруюцца ў выніку вывучэння канкрэтных бакоў рэчаіснасці, філасофія выяўляе фундаментальныя аспекты апошняй і менавіта праз гэта стварае свой прадмет. Прадмет філасофіі фарміруецца не праз пазнанне, але праз мудрасць. Менавіта ў гэтым яго спецыфіка. Мудры чалавек – гэта не той, які ведае шмат, але той, які разумее сутнасць рэчаіснасці, узятай у цэлым.

Прадмет філасофіі мяняўся, бо ў розныя часы існавала рознае разуменне, што такое мудрасць. Пры вывучэнні кожнага з этапаў развіцця філасофіі карысна вылучыць яго асноўны прынцып. Так, для антычнай філасофіі ў цэлым характэрны космацэнтрызм, для

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

сярэднявяковай – тэацэнтрызм, для філасофіі Адраджэння – антрапацэнтрызм, для філасофіі Новага часу – навукацэнтрызм, для філасофіі 20 ст. – разнастайнасць філасофскіх школ і палеміка з папярэдняй традыцыяй, для філасофіі постмадэрнізму – сцвярджэнне аб канцы філасофскага развіцця. Безумоўна, такія характарыстыкі з'яўляюцца спрошчанымі і не ахопліваюць разнастайнасці філасофскай думкі таго ці іншага перыяду, але яны даюць схему яе разумення.

Філософскія дысцыпліны – навукі, якія маюць філасофскі характар. Да іх адносяцца: этыка – навука аб прынцыпах паводзін, эстэтыка – навука аб успрыманні рэчаіснасці з пункту погляду яе знешняй упарадкаванасці і мастацкай дзейнасці, логіка – навука аб спосабах правільных разважанняў, рэлігіязнаўства – навука аб рэлігіі, культуралогія – навука аб культуры.

Аб'ядноўвае іх тое, што яны звяртаюцца да фундаментальных аспектаў той ці іншай галіны рэчаіснасці. У межах з кожнай філасофскай дысцыплінай могуць адначасова існаваць канцэпцыі, якія грунтуюцца на розных падыходах. Тым самым выяўляюцца розныя бакі эстэтычнай, этычнай, рэлігіязнаўчай і г. д. праблематыкі.

Функцыі філасофіі – тыя ролі, якія філасофія выконвае ў грамадстве і жыцці асобнага чалавека. Нягледзячы на тое, што філасофскія веды маюць высокую ступень абстракцыі і складанасці, яны таксама для чагосьці прызначаны, што і выражаецца ў іх функцыях. Кожны значны мысліўца прапаноўваў сваё бачанне філасофіі і, адпаведна, яе прызначэння. Можна назваць наступныя асноўныя функцыі філасофіі: пазнаваўчая – пазнанне асноўных аспектаў рэчаіснасці; светапоглядная – фарміраванне светапогляду; сэнсастваральная – наданне сэнсу чалавечаму жыццю і развіццю грамадства; рэгулятыўная – выпрацоўка прынцыпаў паводзін; пераўтвараючая – распрацоўка прынцыпаў пераўтварэння рэчаіснасці; прагнастычная – пабудова сцэнараў будучага; метадалагічная – выпрацоўка метадаў дзейнасці і пазнання, гуманістычная – фарміраванне ўнутранага свету чалавека, а значыць, чалавека як такога.

Канцэпцыі ўзнікнення філасофіі – тлумачэнне тых абставін, у якіх узнікла філасофія. Ёсць дзве канцэпцыі ўзнікнення філасофіі: 1) яна ўзнікла ў 6 ст. да н. э. у трох не звязаных паміж сабой рэгіёнах Зямлі: Старажытнай Індыі, Старажытным Кітаі і Старажытнай Грэцыі; 2) філасофія – прадукт еўрапейскай культуры. Узнікла ў 6 ст. да н. э. у Старажытнай Грэцыі.

Мы можам казаць не аб прычынах, якія прывялі да ўзнікнення філасофіі, але толькі аб прадумовах, якія зрабілі магчымым яе ўзнікненне. Вылучаюць наступныя прадумовы: міфалагічныя (у грэчаскай міфалогіі ў

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

вобразнай форме было пастаўлена пытанне аб першапачатку свету, першыя філосафы прапаноўвалі рацыянальныя адказы на яго), гнасеалагічныя (былі назапашаны веды, прывезеныя грэкамі з Усходу, іх трэба было тэарэтычна асэнсаваць) і сацыяльныя (у Грэцыі існавала полісная дэмакратыя, асноўныя пытанні абмяркоўваліся, пачала цаніцца здольнасць, абгрунтаваць свой пункт погляду, г. зн. мудрасць). Існуе таксама праблема, якія ўмовы неабходныя для таго, каб філасофія функцыянавала ў сучасным грамадстве.

Фактары развіцця філасофіі – тыя абставіны, якія абумоўліваюць характар філасофскіх вучэнняў. Умоўна можна вылучыць два віда фактараў: 1) знешнія фактары. Філасофія з'яўляецца выражэннем асноўных тэндэнцый культуры сваёй эпохі і вызначаецца імі. Напрыклад, культура сярэдніх вякоў мела пераважна рэлігійны характар. Культура Новага часу грунтавалася на навуковым разуменні свету, для сучаснай культуры характэрны плюралізм. Гэта адлюстравалася і на філасофскай праблематыцы. У Новы час яна мела ў асноўным гнасеалагічны характар, у сучаснай філасофіі прысутнічае мноства падыходаў і праблем; 2) унутраныя фактары. Для філасофскага развіцця характэрна пераемнасць. Напрыклад, вучэнне Сакрата склалася ў палеміцы з сафістамі, Платон даў сваё тлумачэнне ўзнятых Сакратам праблем, Арыстоцель палемізаваў з Платонам. Такім чынам, можна казаць аб адзінай філасофскай традыцыі і пераемнасці паміж вучэннямі.

Светапогляд – сукупнасць прынцыпаў, поглядаў, перакананняў, якія вызначаюць напрамкі дзейнасці і адносіны да рэчаіснасці асобнага чалавека, сацыяльнай групы, класа або грамадства ў цэлым. Светагляд складаецца з філасофскіх, навуковых, палітычных, прававых, рэлігійных, маральных і эстэтычных поглядаў. Філасофскія погляды і перакананні складаюць частку ўсёй сістэмы светапогляду. У некаторых выпадках яны з'яўляюцца асновай гэтай сістэмы. У іншых – светапогляд грунтуецца на палажэннях міфалогіі, рэлігіі, навукі, мастацтва альбо штодзённых уяўленнях. Вылучаюць наступныя віды светапогляду: штодзённы – успрыманне і тлумачэнне рэчаіснасці праз непасрэдны жыццёвы вопыт, міфалагічны – успрыманне і тлумачэнне рэчаіснасці пры дапамозе наглядных вобразаў, рэлігійны – успрыманне і тлумачэнне рэчаіснасці праз звышнатуральнае, філасофскі – успрыманне і тлумачэнне рэчаіснасці праз яе асноўныя аспекты, навуковы – тлумачэнне рэчаіснасці праз выяўленне яе заканамернасцей, мастацкі – успрыманне рэчаіснасці праз наглядныя вобразы.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

ФІЛАСОФІЯ БЫЦЦЯ

Анталогія (ад грэч. *ontos* – ‘быццё’, *logos* – ‘слова’) – вучэнне аб быцці, незалежным ад прыватных яго разнавіднасцяў. Тэрмін упершыню з’явіўся ў «Філасофскім лексіконе» Р. Гакленіуса (1613) для падкрэслення толькі быццёвага зместу «метафізікі», якая ў шэрагу трактовак захоўвала розныя элементы гнасеалогіі. У далейшым ужыванні ў 18 ст. тэрміны «анталогія» і «метафізіка» нярэдка перасякаліся, але да сярэдзіны 19 ст. яны разыходзяцца, шмат у чым у сувязі з дэзактуалізацыяй паняцця «метафізіка».

Метафізіка (ад грэч. *ta meta ta physica* – ‘тое, што ідзе пасля фізікі’) – вучэнне аб першапачатках быцця. Тэрмін з’явіўся, як лічыцца, пры першым (рукапісным) выданні твораў Арыстоцеля Андронікам Радоскім у 1 ст. да н. э. як назва тых, якія сам аўтар называў сачыненнямі па “першай філасофіі”. У гэтым сэнсе тэрмін “метафізіка” ужываўся ў далейшым. У Новы час узнікае разуменне метафізікі як “антыдыялектыкі”, як выніку аднабаковасці ў пазнанні, калі рэчы і з’явы разглядаюцца як нязменныя і незалежныя адна ад адной, калі адмаўляюцца ўнутраныя супярэчнасці ў якасці крыніцы развіцця ў прыродзе, грамадстве і мысленні. Упершыню тэрмін “метафізіка” ў сэнсе “антыдыялектыкі” ужыў Гегель, далейшае ўжыванне і развіццё ён атрымаў у дыялектычным матэрыялізме, які мяркуе, што метафізічны характар носіць абсалютызацыя любых бакоў і момантаў пазнавальнага працэсу. Антыметафізічную накіраванасць набылі таксама многія напрамкі філасофіі 19–20 стст. (пазітывізм, прагматызм, неакантыянства і, асабліва, постмадэрнізм), якія называюць “метафізікай” спекулятыўную рацыяналістычную філасофію, якая ставіць у цэнтр увагі анталагічныя пытанні.

Быццё (ад грэч. *ousia*; лац. *esse*) – філасофская катэгорыя, якая абазначае наяўнасць чаго-небудзь, а таксама характар гэтай наяўнасці. Вылучаюць маністычную, дуалістычную і плюралістычную канцэпцыі быцця.

Манізм (ад грэч. *monos* – ‘адзін, адзіны’) – філасофскае вучэнне, якое прымае за аснову ўсяго існуючага адзін пачатак. Матэрыялісты пачаткам, асновай свету лічаць матэрыю; ідэалісты – дух, ідэю і г. д.

Дуалізм (ад лац. *dualis* – ‘дваісты’) – філасофскае вучэнне, якое зыходзіць з прызнання двух незалежных і раўнапраўных пачаткаў (прынцыпаў), якія складаюць фундаментальную аснову свету і чалавечага быцця. Вядзе пачатак ад супрацьпастаўлення пасіўнай матэрыі і актыўнай формы Арыстоцелем.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Плюралізм (ад лац. *pluralis* – ‘множны’) – анталагічная пазіцыя, якая прызнае некалькі розных відаў быцця: быццё аб’ектаў неарганічнай прыроды, быццё аб’ектаў арганічнай прыроды, быццё чалавека, быццё аб’ектаў матэрыяльнай культуры, быццё аб’ектаў духоўнай культуры, быццё ўнутранага свету чалавека, віртуальнае быццё, сацыяльнае быццё.

Ідэалізм (фр. *idealisme*, ад грэч. *idea* – ‘выгляд, форма, правобраз’) – напрамак у філасофіі, які зыходзіць з першаснасці духоўнага, разумовага, псіхічнага і другаснасці матэрыяльнага, прыроднага, фізічнага. Асноўныя формы ідэалізму – аб’ектыўны і суб’ектыўны ідэалізм. Аб’ектыўны ідэалізм прымае безасабовы універсальны дух, імперсанальную, надындывідуальную свядомасць, суб’ектыўны ідэалізм адмаўляе якую-небудзь рэальнасць па-за індывідам: рэальнасць сутнасць плод яго духоўнай творчасці. Тэрмін, “ідэаліст” упершыню быў выкарыстаны Лейбніцам у 1702 г., які супрацьпаставіў “найвялікшага ідэаліста” Платона “найвялікшаму матэрыялісту” Эпікуру. Аднак гістарычна першым ідэалістычным вучэннем варта прызнаць піфагарызм, які лічыў першаасновай быцця рэчаў бесцялесныя пачаткі: лічбу, мяжу і бязмежнае. Падзел ўсёй філасофіі на ідэалізм і матэрыялізм ажыццявіў у 19 ст. нямецкі філосаф Ф. Трэндэленбург. Гэты падыход быў запазычаны адным з класікаў марксізму Ф. Энгельсам і ў савецкія часы меў афіцыйны характар.

Дух – паняцце, якое выказвае ідэальны пачатак, ад якога выходзіць творчая сіла, якая здзейсняе і падымае чалавека і свет да абсалютнага і безумоўна каштоўнага. У Новы час нарастае тэндэнцыя да разумення духу як усеагульначалавечага асобаснага пачатку. Зараз пад духам разумеецца тое, што ўказвае на дачыненне чалавека сферы універсальных сэнсаў і вышэйшых каштоўнасцяў, увасобленых у рэлігіі, філасофіі, маралі, мастацтве, навуцы; вытворнымі ад дадзенага тэрміна з’яўляюцца паняцці “духоўнасць” і “бездухоўнасць”.

Ідэя у шырокім сэнсе – разумовы правобраз якога-небудзь дзеяння, прадмета, з’явы, прынцыпу, які вылучае яго асноўныя, галоўныя і істотныя рысы. У шэрагу філасофскіх канцэпцый – нязменны і спрадвечны правобраз рэчаіснасці. У філасофіі 20 ст. тэрмін “ідэя” губляе самастойнае значэнне і выкарыстоўваецца толькі як сінонім тэрміна “паняцце”.

Матэрыялізм (ад лац. *materialis* – ‘рэчыўны’) – філасофскі напрамак, які прызнае аб’ектыўнасць, першаснасць, неўтваральнасць і незнішчальнасць матэрыі, якая існуе па-за і незалежна ад свядомасці і выступае першаасновай рэчаіснасці. Чалавечая свядомасць пры гэтым разумеецца як заканамерны прадукт эвалюцыі матэрыяльнага свету.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Тэрмін “матэрыялісты” увёў Лейбніц для характарыстыкі сваіх апанентаў. Вылучаюць наступныя віды матэрыялізму: 1) наіўны (стыхійны) матэрыялізм (Лаацзы, Ян Чжу, Ван Чун, школа лакаята, Геракліт, Анаксагор, Эмпедокл, Дэмакрыт, Эпікур і інш.) – да гэтага тыпу матэрыялізму прымыкае прыродазнаўчы матэрыялізм, заснаваны на дадзеных канкрэтных навук; 2) механістычны матэрыялізм 18 ст. (Ламетры, Дзідро, Гельвецый, Гольбах); 3) вульгарны матэрыялізм (Фогт, Бюхнер, Малешот) – ігнаруе сацыяльна-гістарычную прыроду свядомасці і тлумачыць яе як непасрэднае ўласцівасць мозгу; 4) антрапалагічны матэрыялізм (Л. Феербах, Н. Г. Чарнышэўскі); 5) дыялектычны матэрыялізм (К. Маркс і Ф. Энгельс). Яго адметнасцю з’яўляецца матэрыялістычная трактоўка грамадства.

Матэрыя (ад лац. *materia* – літар. ‘драўніна’, хоць часцей перакладаюць як ‘рэчыва’) – філасофская катэгорыя, якая разумеецца рознымі аўтарамі як 1) рэчыва, з якога будуюцца ўсе рэчы (субстратная трактоўка); 2) сукупнасць уласцівасцяў (працягласці, масы, непранікальнасці, інэртнасці і г. д.), уласцівых усім пачуццёва-ўспрыманым рэчам (атрыбутыўная трактоўка); 3) аб’ектыўная рэальнасць, дадзеная нам у пачуццях, тое, што супрацьстаіць свядомасці (гнасеалагічная трактоўка). Адмысловую значнасць гэтае паняцце набыло ў дыялектычным матэрыялізме, паводле якога матэрыя – аб’ектыўная рэальнасць, якая існуе па-за і незалежна ад чалавечай свядомасці і адлюстроўваецца ёй.

Субстанцыя (ад лац. *substantia* – ‘тое, што ляжыць у аснове’) – рэчаіснасць, што існуе самастойна, застаецца самой сабой пры зменах і з’яўляецца асновай іншых рэчаіснасцяў, якія ў сваім існаванні ад яго залежаць.

Субстрат (ад познелац. *substratum* – ‘аснова, падмурак’) – агульная аснова і “будаўнічы матэрыял” для разнастайных з’яў. Дадзенае паняцце нярэдка выкарыстоўваецца як сінонім субстанцыі. Адрозненне паміж імі заключаецца ў тым, што субстанцыя – тое, з чаго ўсё паходзіць, субстрат – тое, з чаго ўсё складаецца.

Прастора і час – катэгорыі, якія адлюстроўваюць множны характар існага, працягласць і ўзаемнае размяшчэнне розных аб’ектаў. У філасофіі былі розныя трактоўкі прасторы і часу: як форм індывідуальнай свядомасці (Берклі, Юм, Мах), як апрыёрных форм пачуццёвага сузірання (Кант), як катэгорый абсалютнага духу (Гегель), як форм існавання матэрыі (марксізм). **Прастора** – катэгорыя, якая адлюстроўвае ўзаемнае размяшчэнне аб’ектаў і іх памеры. **Час** – катэгорыя, якая паказвае працягласць і паслядоўнасць існавання з’яў, тэмп і рытм тых працэсаў, у якіх яны ўдзельнічаюць. Існуюць

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

субстанцыянальная і рэлятыўная канцэпцыі прасторы і часу. Згодна з першай (Дэмакрыт, Ньютон), прастора і час існуюць самі па сабе, незалежна ад аб'ектаў і працэсаў; згодна з другой (Арыстоцель, Лейбніц), прастора ўтвараецца аб'ектамі, а час – працэсамі. Пасля стварэння Эйнштэйнам тэорыі адноснасці большасць даследчыкаў прытрымліваюцца субстанцыянальнай канцэпцыі прасторы і часу.

Узорам для нас з'яўляюцца прастора і час класічнай фізікі. Прастора тут аднародная і мае тры вымярэнні, час – аднародны і мае адно вымярэнне. Час незваротны, гэта значыць, што ўсякі фізічны працэс развіваецца ў адным кірунку – ад мінулага да будучага. Апроч фізічных ёсць яшчэ біялагічныя і сацыяльныя прастора і час. Біялагічная прастора ўтвараецца арганізмамі і ўзаемадзеяннем паміж імі (біяцэноз, біясфера). Біялагічны час ўтвараецца працэсамі, якія адбываюцца ў біялагічнай прасторы. Сацыяльная прастора ўтвараецца ўзаемадзеяннем паміж індывідамі, сацыяльнымі інстытутамі і групамі, сацыяльны час – працэсамі, якія адбываюцца ў грамадстве. Вылучаюць таксама рэальную і перцэптуальную прастору і час. Першыя характарызуюць рэчаіснасць, другія – яе ўспрыманне.

Таксама вылучаюць рэальную і перцэптуальную прастору і час. Першыя – характарызуюць саму рэчаіснасць, другія – наша ўспрыманне гэтай рэчаіснасці.

Рух – любая змена аб'ектаў, працэсаў і іх станаў. У штодзённай свядомасці рух уяўляецца як змена станаў цела адносна іншых цел ці адносна нейкай сістэмы каардынат. Сучасная філасофія і навука рух разглядае ў яго разнастайнасці.

Прызнаюцца розныя тыпы і формы руху. Тыпы: колькасны (перамяшчэнне цел) і якасны. Апошні ўключае ў сябе наступныя віды: функцыянаванне, кругазвароты, развіццё. Формы руху: механічны, фізічны, хімічны, біялагічны, сацыяльны (многія навукоўцы прызнаюць, што самастойнымі формамі з'яўляюцца таксама геалагічны, планетарны, кампутарны і інш.). Таксама разглядаецца рух у сферах мастацтва, навукі, маралі, рэлігіі і філасофіі. Апроч таго, рух адбываецца ў жыцці кожнага чалавека.

Развіццё – змена аб'ектаў і працэсаў, якая мае заканамерны, накіраваны, незваротны, якасны характар. Гэта вынікае з трактоўкі часу як лінейнага і аднанакіраванага. У старажытнай філасофіі не існавала паняцці развіцця як такога, і перш за ўсё гэта было абумоўлена цыклічным разуменнем часу. З фарміраваннем канцэпцыі лінейнага часу, што было звязана з хрысціянскім светапоглядам, ўзнікла і паняцце развіцця, якое стала набываць усё большае значэнне пры асэнсаванні рэчаіснасці. У 19 ст., у сувязі са стварэннем тэорыі эвалюцыі

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Ч. Дарвінам, ідэя развіцця стала дамінуючай ў еўрапейскай культуры і потым стала распаўсюджвацца па ўсім свеце. У 20 ст. асноўная ўвага надаецца высвятленню механізмаў развіцця ў прыродзе, грамадстве, жыцці чалавека і г. д.

Прагрэс (ад лац. *progressus* – ‘рух наперад, поспех’) – тып, напрамак развіцця, які характарызуецца пераходам ад ніжэйшага да вышэйшага, ад менш да больш дасканалага. Аб прагрэсе можна казаць у дачыненні да сістэмы ў цэлым, да асобных яе элементаў, да структуры і інш. Існуюць самыя розныя крытэрыі прагрэсу. Безумоўна, прагрэсіўна і развіваецца тэхніка. Але ў галіне мастацтва і маралі прагрэс не з’яўляецца настолькі відавочным. Паняцце прагрэсу суадносна з паняццем рэгрэсу.

Рэгрэс (ад лац. *regressus* – ‘зваротны рух’) – тып развіцця, для якога характэрны пераход ад вышэйшага да ніжэйшага стану. Змест рэгрэсу складаюць працэсы дэградацыі, паніжэння ўзроўню арганізацыі, страты здольнасці да выканання тых ці іншых неабходных функцый; рэгрэс уключае таксама моманты застою, звароту да зжылых сябе формаў і структур.

Эвалюцыя (ад лац. *evolutio* – ‘разгортванне’) – форма развіцця, звязаная з паступовымі колькаснымі зменамі або са зменай якасцяў, у цэлым не разбураючых адзінства і якаснай акрэсленасці сістэм і структур. Найбольш вядомой з’яўляецца эвалюцыйная тэорыя ў біялогіі, створаная ў 19 ст. Ч. Дарвінам.

Рэвалюцыя (ад позднелац. *revolutio* – ‘паварот, пераварот’) – радыкальнае змяненне ў развіцці, якое прыводзіць да ўзнікнення новага стану (напрыклад, геалагічная рэвалюцыя, прамысловая рэвалюцыя, навукова-тэхнічная рэвалюцыя, культурная рэвалюцыя). Найбольш шырока паняцце “рэвалюцыя” ужываецца ў сацыяльных тэорыях.

Дыялектыка (ад грэч. *dialegomai* – ‘вяду гутарку, разважаю’) – філасофскае вучэнне аб развіцці. Крыніцай развіцця і ўзаемасувязі ў свеце лічыцца барацьба супрацьлеглых пачаткаў альбо аспектаў рэчаіснасці. Сучаснае разуменне дыялектыкі склалася ў ходзе перапрацоўкі і нават пераадолення першапачатковага сэнсу тэрміна. У антычнай філасофіі ім пазначаліся: 1) здольнасць весці спрэчку з дапамогай пытанняў і адказаў; 2) мастацтва класіфікацыі паняццяў, падзелу рэчаў на роды і віды. Зараз вылучаюць аб’ектыўную і суб’ектыўную дыялектыку. Першая разглядае развіццё рэчаіснасці праз узаемадзеянне супрацьлеглых элементаў. Другая – развіццё пазнання праз выяўленне і ўзаемадзеянне розных пунктаў погляду на рэчаіснасць.

Прырода (грэч. *physis*, ад *phyein* – ‘узнікнуць, быць народжаным’; лац. *natura*, ад *nasci* – тое ж самае) – паняцце, якое ў розных аўтараў і

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

ў розных кантэкстах можа азначаць 1) сутнасць чаго-небудзь (прырода чалавека, прырода грамадства і г. д.); 2) увесь матэрыяльны свет, універсум; 3) натуральнае асяроддзе, сукупнасць натуральных умоў існавання чалавека. Зараз вылучаюць натуральную і створаную прыроду. Першая – тое асяроддзе, якое існуе да чалавека і незалежна ад чалавека. Другая – асяроддзе, створанае чалавекам, па-другому матэрыяльная культура. Суаднясенне натуральнай і створанай прыроды – адзін з аспектаў сучаснай экалагічнай праблематыкі.

Экалогія (ад ст.-грэч. *oikos* – ‘жыллё, месцазнаходжанне’ і *logos* – ‘вучэнне’) – навука аб узаемадзеяннях жывых арганізмаў паміж сабой і з іх асяроддзем. Тэрмін у 1866 г. прапанаваў нямецкі біёлаг Э. Г. Гекель. У наш час пад экалагічнымі праблемамі, як правіла, разумеюцца пытанні аховы навакольнага асяроддзя.

Біясфера (ад грэч. *bios* – ‘жыццё’ і *sphaira* – ‘сфера, вобласць’) – зямная абалонка, якая складаецца з атмасферы, гідрасферы і верхняй частцы літасферы, дзе працякае жыццё. Біясфера ўзнікла 3,5–4,5 млрд. гадоў таму і характарызуецца якасна новым станам зямной паверхні, які яна набыла ў выніку працяглага ўзаемадзеяння жывой і нежывой матэрыі.

Наасфера (ад грэч. *noos* – ‘розум’, літаральна – ‘сфера розуму’) – паняцце, якое азначае (у вучэнні В. Вярнадскага) вышэйшы этап у развіцці біясферы, пры якім уся прырода нашай планеты пераходзіць пад разумнае і планамернае кіраванне людзьмі.

Каэвалюцыя (ад лац. *ca* – прыстаўка, якая азначае ў шэрагу моў ‘сумеснасць, узгодненасць’; *evolutio* – ‘разгортванне’) – сумесная эвалюцыя біялагічных відаў, якія ўзаемадзейнічаюць у экасістэме. Змены, якія закранаюць якія-небудзь рысы аднаго віду, прыводзяць да змен у іншага або іншых відаў. Варта адзначыць, што ў сувязі с тым, што экасістэмы фармуюць сетку міжвідавага ўзаемадзеяння, то ўсе віды, якія ўваходзяць у экасістэму, павінны каэвалюцыянаваць.

Сістэма (ад. грэч. *systema* – ‘складзеннае з частак, злучанае’) – сукупнасць элементаў, якія знаходзяцца ў адносінах і сувязях паміж сабой і якія ўтвараюць пэўную цэласнасць, адзінства. Існуюць розныя віды сістэм: механічныя, фізічныя, хімічныя, біялагічныя, сацыяльныя, культурныя і г. д. Кожнай з іх уласцівы свой характар адзінства.

Сінергетыка (ад грэч. *synergeia* – ‘супрацоўніцтва, садзейнічанне, саўдзел’) – міждысцыплінарны напрамак навуковых даследаванняў, у рамках якога вывучаюцца заканамернасці працэсаў самаарганізацыі і самаадвольнай дэзарганізацыі ў сістэмах рознай прыроды (фізічнай, хімічнай, біялагічнай, сацыяльнай і г. д.). Тэрмін “сінергетыка” ўпершыню быў ужыты ў 1969 г. нямецкім фізікам-тэарэтыкам Германам Хакенам.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Глабальны эвалюцыянізм – канцэпцыя, якая разглядае Сусвет як адну вялікую сістэму, якая бесперапынна эвалюцыянуе; з'яўляецца важнай часткай сучаснай навуковай карціны свету.

ФІЛАСОФСКАЯ АНТРАПАЛОГІЯ

Антрапалогія (філасофская) (ад грэч. *anthropos* – 'чалавек' і *logos* – 'вучэнне, слова') у шырокім сэнсе слова – раздзел філасофіі, які вывучае чалавека; у вузкім – кірунак (школа) у заходнееўрапейскай філасофіі (пераважна нямецкай) першай паловы 20 ст., якое імкнулася да стварэння цэласнага вучэння пра чалавека шляхам выкарыстання і тлумачэння дадзеных розных навук (псіхалогіі, біялогіі, эталогіі, сацыялогіі, а таксама рэлігіі і інш.). Прадстаўнікамі гэтай школы з'яўляюцца М. Шэлер, Х. Плеснер, А. Гелен.

Антрапагенез (ад грэч. *anthropos* – 'чалавек' і *genesis* – 'паходжанне') – працэс узнікнення і развіцця чалавека сучаснага тыпу (лац. *Homo sapiens* –'чалавек разумны'), які адлучыўся ад іншых гамінід (лац. *hominidae* – 'прыматы'). Рэвалюцыйную ролю ў вучэнні аб антрапагенезе адыгралі ідэі Чарльза Дарвіна. У наш час прызнаецца, што эвалюцыя гамінід была не лінейнай, а, хутчэй, кустападобнай. Часта адначасова існавала па тры, чатыры і можа быць нават больш відаў гамінід, у тым ліку на адной і той жа тэрыторыі. Найважнейшымі этапамі антрапагенезу, якія аддзялілі чалавека ад іншых гамінід, былі пачатак вырабу прылад працы, засваенне агню і з'яўленне мовы. Найстаражытныя прадстаўнікі выгляду *homo sapiens* з'явіліся ў выніку эвалюцыі 400–250 тыс. гадоў таму. Пануючай у нашы дні гіпотэзай паходжання людзей з'яўляецца афрыканская, паводле якой наш від з'явіўся ў Афрыцы і адтуль распаўсюдзіўся па ўсім свеце.

Раннімі прадстаўнікамі сучаснага чалавека лічацца краманьёнцы (40–30 тысяч гадоў таму). Ім былі ўласцівы: адпаведныя рысы марфалагічнай арганізацыі, пераход да выкарыстання прылад працы, пачатак фармавання мыслення, волі, мовы.

Антрапасацыягенез (ад лац. *societas* – 'грамадства') – тэрмін, прыняты для абазначэння механізму паходжання і эвалюцыі чалавека, станаўлення *homo sapiens* як віду ў працэсе фарміравання грамадства. Праблематыка антрапасацыягенезу адначасова адносіцца да прыродазнаўчых і сацыягуманітарных дысцыплін. Паходжанне чалавека – унікальная з'ява, пры якой ажыццяўляецца пераход ад біялагічных да сацыяльных заканамернасцяў. Сацыяльныя фактары антрапагенезу (працоўная дзейнасць, грамадскі лад жыцця, гаворка і мысленне)

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

набылі важнае значэнне ў эвалюцыі чалавека. Сярод праблем антрапасацыягенезу найбольш старой з'яўляецца праблема пераходу ад апошняй жывёлы да першага чалавека.

Антрапамарфізм – перанясенне уласцівых чалавеку якасцяў і асаблівасцяў на знешнія сілы прыроды, надзяленне багоў рысамі чалавека. Характэрны для большасці міфалогій, у тым ліку і для беларускай. Найбольш глыбока і поўна выявіў значэнне антрапамарфізму ў рэлігіі Л. Фейербах.

Антрапацэнтрызм – прынцып, паводле якога чалавек ёсць цэнтр свету. Класічную фармулёўку атрымаў у знакамітай формуле старажытнагрэчаскага філософа Пратагора "чалавек ёсць мера ўсіх рэчаў". Найбольш яскрава антрапацэнтрызм праявіўся ў культуры Адраджэння, якая разглядала чалавека як цэнтр сусвету.

У сучаснай філасофіі антрапацэнтрызм паслядоўна праводзіцца ў экзістэнцыялізме і персаналізме, а кірункам, які адмаўляе антрапацэнтрызм з'яўляецца структуралізм. Згодна з апошнім, вызначальны ўплыў на чалавека аказваюць сацыяльныя і культурныя структуры. Самай вядомай праявай такога падыходу з'яўляецца ідэя "смерці суб'екта" М. Фуко. Метадалагічна антрапацэнтрызм супрацьстаіць натуралістычнаму дэтэрмінізму і гістарызму, падкрэсліваючы прыярытэт мэтанакіраванай чалавечай дзейнасці перад сацыяльнымі структурамі і "законамі гістарычнай неабходнасці".

У сацыяльным пазнанні антрапацэнтрызм супрацьлеглы соцыяцэнтрызму, згодна з якім чалавек вызначаецца яго грамадскім асяроддзем. У канцэпцыях антрапацэнтрычнага напрамку падкрэсліваецца самастойнасць індывіда як суб'екта свабоднага выбару і адказнага ўчынку. У палітыцы прынцып антрапацэнтрызму рэалізаваны ў лібералізме, які прызнае прыярытэт інтарэсаў асобы перад інтарэсамі любых супольнасцяў і неадчужальнасць яе праў.

Гуманізм (ад лац. *humanus* – 'чалавечы, чалавечны') – светапогляд, які прызнае чалавека ў якасці вышэйшай каштоўнасці. Паняцце гуманізму з'яўляецца ў пачатку 19 ст. для абазначэння плыні грамадскай думкі, якая ўзнікла ў эпоху Адраджэння. У вузкім сэнсе гуманізм Адраджэння разглядаўся як культурная і педагагічная праграма, звязаная са звяртаннем да дысцыплін, якія знаходзіліся па-за межамі схаластычнай вучонасці (да рыторыкі, граматыкі, тэорыі паэзіі, гісторыі і г. д.). У больш шырокім сэнсе гуманізм эпохі Адраджэння – гэта новы спосаб мыслення, звязаны са зменай погляду на месца чалавека ў свеце, на межы і магчымасці яго актыўнасці ў сферы навукі, мастацтва, маралі і палітычнага жыцця. Зараз паняцце "гуманізм"

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

выкарыстоўваецца для характарыстыкі сацыяльна-філасофскіх поглядаў і накіраванасці грамадска-палітычных сістэм у цэлым.

Чалавек – прадстаўнік віда *homo sapiens*, узяты ў адзінстве яго біялагічных, сацыяльных і асабовасных рысаў. Адно з цэнтральных філасофскіх паняццяў, ад інтэрпрэтацыі зместу якога залежыць пазнавальная, сацыяльная, каштоўнасная арыентацыя любой філософскай сістэмы. Цяжкасць вызначэння дадзенай катэгорыі звязана з тым, што "чалавечнасць" ёсць адначасова і асобасна-арыентацыйная, і філасофска-тэарэтычная праблема. Асобасна-арыентаваную праблему чалавека можна сфармуляваць наступным чынам: "чалавек ёсць пастаянная праблема для самога сябе". Філасофска-тэарэтычны змест катэгорыі "чалавек" патрабуе высвятлення адносіны чалавека да самога сябе, да іншых людзей, да грамадства ў цэлым, да прыроды, да Бога. Паколькі вывучэнне чалавека неаддзельна ад вывучэння ўсяго комплексу сувязяў чалавека і свету, пастолькі праблема чалавека аказваецца адной з цэнтральных філасофскіх праблем, якая па-рознаму вырашаецца ў розных філасофскіх накірунках.

Розум (ад лац. *ratio* – 'розум') – філасофская катэгорыя, якая абазначае вышэйшы тып дзейнасці мыслення, здольнасць да аналізу, абстрагавання і абагульнення, творчае аперыраванне абстракцыямі.

Арганізм (познелац. *organismus* ад *organizo* – 'уладкоўваю, надаю стройны выгляд') – жывое цела, якое валодае сукупнасцю ўласцівасцяў, якія адрозніваюць яго ад нежывой матэрыі, у тым ліку абменам рэчываў, самападтрымліваннем сваёй пабудовы і арганізацыі, здольнасцю ўзнаўляць свае якасці пры размнажэнні, захоўваючы спадчынныя прыкметы. Тэрмін *арганізм* уведзены Арыстоцелем. Ён выявіў, што любая жывая істота характарызуецца дакладнай і строгай арганізацыяй, і гэта адрозніваe яе ад нежывога.

Індывід (ад лац. *individuum* – 'непадзельнае') – паняцце, якое пазначае чалавека ў якасці асобнага прадстаўніка чалавечага роду, безадносна да яго рэальных антрапалагічных і сацыяльных асаблівасцяў. Індывід ёсць грамадская істота, і ўсякая праява яго жыцця з'яўляецца праяваю канкрэтнай грамадскай сітуацыі.

Індывідуальнасць – сукупнасць унікальных уласцівасцяў, якія адрозніваюць аднаго індывіда ад іншых. Паняцце *індывідуальнасць* выражае ўласны свет чалавека, яго асаблівы жыццёвы шлях, які вызначаецца, з аднаго боку, прыроднымі і сацыяльнымі ўмовамі, а з другога – учынкамі самога чалавека. Сутнасць індывідуальнасці раскрываецца ў самабытнасці канкрэтнага чалавека, яго здольнасці быць самім сабой, захоўваць сваю спецыфіку і адрозніваца ад іншых людзей.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Асоба – канкрэтны чалавек, які разглядаецца як дынамічная, адносна устойлівая цэласная сістэма интэлектуальных, сацыяльна-культурных і маральна-валявых якасцяў чалавека, выяўленых у індывідуальных адметнасцях яго свядомасці і дзейнасці. Першапачаткова слова *асоба* (лац. *persona*) азначала маску, ролю, якая выконвалася акцёрам у антычным тэатры. У адрозненне ад паняцця індывіда, якое вызначаецца як адасабленне ў рамках адзінства, сэнсавае поле паняцці асобы – гэта праява ўнутранага ў вонкавым. Сутнасць асобы раскрываецца праз параметры свабоды, адказнасці, учынку як дзеяння ў адпаведнасці з самастойна прынятым рашэннем, самасвядомасцю і самаразвіццём. Пры ўсёй разнастайнасці тэарэтычных падыходаў да вывучэння асобы менавіта шматмернасць прызнаецца яе сутнасцю. Чалавек выступае тут у сваёй цэласнасці: 1) як удзельнік гісторыка-эвалюцыйнага працэсу, носьбіт сацыяльных роляў і праграм сацыятыпічных паводзін, суб'ект выбару індывідуальнага жыццёвага шляху, у ходзе якога ім ажыццяўляецца пераўтварэнне прыроды, грамадства і самога сябе; 2) як дыялагічная і дзейнасная істота, сутнасць якога спараджаецца, пераўтворваецца і адстойваецца ў сумесным існаванні з іншымі людзьмі; 3) як суб'ект свабодных, адказных, мэтанакіраваных паводзін, які выступае ва ўспрыманні іншых людзей і ў сваім уласным у якасці каштоўнасці і які валодае адносна аўтаномнай, устойлівай, цэласнай сістэмай разнастайных, самабытных і непаўторных індывідуальных якасцей.

Я – непасрэдна мне дадзеная цэласнасць уласнага індывідуальнага жыцця. Я ўспрымаю сябе як цэнтр маёй свядомасці, як тое, каму належаць мае думкі, жаданні, перажыванні. У той жа час Я – гэта адзінства маёй індывідуальнай біяграфіі, гэта тое, што гарантуе маю самаідэнтычнасць. Нарэшце, Я – гэта тое, што кіруе маім целам, гэта інстанцыя, якая забяспечвае свабоднае прыняцце маіх рашэнняў і адказная за іх ажыццяўленне і наступствы.

Я як праблема ўспрымання індывідам самога сябе, як праблема "ўнутранага" доступу да сябе апынулася ў цэнтры філасофіі ў Новы час. Вызначальным з'явілася вядомая фармулёўка Дэкарта "Cogito ergo sum". Пастулююцца наступныя палажэнні: 1) Я – гэта цэнтр маёй свядомасці, які разглядаецца безадносна да вонкавых прадметаў і нават да майго ўласнага цела; 2) Я абсалютна відавочна і празрыста для самога сябе; 3) маё Я існуе безадносна да існавання іншых Я. У сучаснай філасофіі гэтыя палажэнні былі паслядоўна раскрытыкаваны.

Свабода азначае магчымасць і здольнасць чалавека самому вызначаць мэты, сродкі і ход сваёй дзейнасці. Такім чынам, яна непасрэдна не абумоўлена прыроднымі і сацыяльнымі фактарамі, якія,

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

безумоўна, аказваюць ўплыў на паводзіны чалавека, але чалавек будуе іх сам. Разуменне меры незалежнасці суб'екта ад знешняга ўздзеяння вар'іруецца ў залежнасці ад гістарычнага перыяду, сацыяльнай сітуацыі, культурнай традыцыі і іншых фактараў. Для сучаснага грамадства каштоўнасць свабоды з'яўляецца адной з асноўных. У спрошчаным і вульгарызаваным сэнсе свабода разумеецца як адсутнасць абмежаванняў і прымусу, магчымасць паступаць, як самому хочацца.

Фаталізм (ад лац. *fatalis* – 'вызначаны лёсам') – уяўленне аб непазбежнасці ўсяго, што адбываецца ў прыродзе, грамадстве і жыцці чалавека, светапоглядная пазіцыя, якая адмаўляе выпадковасць і свабоду.

Трансгуманізм (ад лац. *trans* – 'скрозь, праз, за' і *homo* – 'чалавек') – філасофская канцэпцыя, а таксама міжнародны рух, які ставіць за мэту пераадолець чалавека, стварыўшы на яго аснове прынцыпова новую, больш дасканалую істоту.

Дзейнасць – спецыфічна чалавечая форма актыўнага стаўлення да свету і самога сябе, заснаваная на іх мэтазгодным пераўтварэнні. Дзейнасць носіць свядомы характар; яна ўключае ў сябе мэту, сродак, вынік і сам працэс дзейнасці. Прынцып дзейнасці ў філасофіі сфармуляваны ўжо антычнымі мысліўцамі. Увасабленнем дзейнаснага чалавечага пачатку з'яўляецца Бог – Дэміург Платона, які стварыў космас. Філосафы эпохі Адраджэння з дзейнасцю, а таксама свабодай, якая пры гэтым дасягаецца, звязвалі разуменне сутнасці чалавека. Прынцып дзейнасці з'яўляецца адным з вядучых ў нямецкай класічнай філасофіі. Марксісцкая філасофія дае новую трактоўку дзейнасці, уводзячы паняцце практыкі як асновы існавання і развіцця грамадства і чалавека. Вылучаюць наступныя віды дзейнасці: матэрыяльна-практычная (пераўтварэнне прыроды і грамадства) і духоўная (развіццё пазнання, у тым ліку навуковага, мастацкага, маральнага, філасофскага, рэлігійнага). Дзейнасць можа быць сацыяльна-групавой і індывідуальнай. Па характары пераўтварэнняў вылучаюць рэпрадуктыўную (якая адбываецца па ўжо распрацаваным схемам) і творчую (якая накіравана на стварэнне новага) тыпы дзейнасці.

Творчасць – працэс дзейнасці, у выніку якога ствараюцца якасна новыя аб'екты і духоўныя каштоўнасці або вынік стварэння аб'ектыўна новага. Асноўны крытэрый, які адрознівае творчасць ад вырабу (вытворчасці), – унікальнасць яго выніку. Вынік творчасці немагчыма проста вывесці з пачатковых умоў. Ніхто, акрамя, магчыма, аўтара, не можа атрымаць у дакладнасці такі ж вынік, калі стварыць для яго тую ж зыходную сітуацыю. Такім чынам, у працэсе творчасці аўтар укладвае ў матэрыял, акрамя працы, нейкія нязводныя да працоўных аперацый або

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

лагічнай высновы магчымасці, выказвае ў канчатковым выніку аспекты сваёй асобы. Менавіта гэты факт надае прадуктам творчасці дадатковую каштоўнасць у параўнанні з прадуктамі вытворчасці. У творчасці мае каштоўнасць не толькі вынік, але і сам працэс. У якасці перадумоў творчасці разглядаюцца падвышаная ўспрымальнасць, задавальненне ад раптоўнай ідэі і самастойнасць мыслення.

Віды творчасці вызначаюцца характарам стваральнай дзейнасці: вынаходніцкая, арганізатарская, навуковая, мастацкая і г. д. Магчымасці для творчай дзейнасці залежаць ад характару грамадскіх адносін. Існуюць грамадствы, арыентаваныя на рэпрадуктыўную дзейнасць, і грамадствы, арыентаваныя на творчую дзейнасць.

Сацыялізацыя (ад лац. *socialis* – ‘грамадскі’) – працэс засваення і далейшага развіцця чалавекам пэўных праграм дзейнасці і паводзін, якія характэрны для таго ці іншага грамадства і спалучанай з ім культуры. Перадача досведу, навучанне розным формам і спосабам дзейнасці ажыццяўляюцца шляхам выхавання, адукацыі і ўздзеяння знешняга асяроддзя. Сродкамі сацыялізацыі з’яўляюцца мова, сацыяльныя інстытуты і ўстановы, а таксама разнастайныя прадукты чалавечай дзейнасці (матэрыяльнай і духоўнай). Чалавек фарміруецца праз сацыялізацыю, яна адбываецца на ўсім працягу ягонага жыцця. Спачатку асноўная роля ў гэтым працэсе належыць іншым людзям (бацькам, настаўнікам і г. д.), потым – самому чалавеку. Сацыялізацыя адбываецца ў любым грамадстве, яе спосабы і характар вызначаюцца яго спецыфікай і ўзроўнем развіцця.

Камунікацыя (ад лац. *communicare* – ‘раіцца з кімсьці’) – 1) працэс абмену інфармацыяй (шырокі сэнс); 2) непасрэдныя міжасобасныя зносіны, заснаваныя на дыскусіі і пошуку ўзаемаразумення (вузкі сэнс). Вылучаюць міжасабовую, публічную і масавую камунікацыю.

Жыццё – шматзначнае паняцце, якое мае некалькі сэнсаў: 1) натуральна-навуковы, біялагічны; 2) метафізічны (лёс чалавека); 3) гісторыка-культурны; 4) біяграфічны. У агульным плане жыццё – асаблівы спосаб быцця арганізмаў, істотнымі бакамі якога з’яўляюцца абмен рэчываў з навакольным асяроддзем і ўзнаўленне сабе падобных.

Сэнс жыцця – вышэйшая мэта чалавечага быцця, якая служыць арыентырам для дзейнасці. Адно з асноўных светапоглядных паняццяў, звязанае з імкненнем чалавека зразумець сваё прызначэнне ў свеце і апраўдаць уласнае жыццё перад абліччам няўхільна надыходзячай смерці. Можа быць трактаваны самым розным чынам: дасягненне нірваны (будызм), выкананне абавязку (канфуцыянства), жыццё ў адпаведнасці з дао (даасізм), дасягненне шчасця (эпікурэйства), выратаванне душы (хрысціянства), барацьба за пабудову справядлівага

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

грамадства (марксізм) і г. д. Разуменне сэнсу жыцця вызначае характар асобы. Звычайна чалавеку цяжка сфармуляваць сэнс свайго жыцця, але адчуванне яго страты робіць чалавека нежыццяздольным, адным з вынікаў гэтага з'яўляецца імкненне да суіцыду.

Канфармізм (ад лац. – *conformis* – 'падобны') – паняцце, якое абазначае прыстасаванства, пасіўнае прыняцце існуючага парадку рэчаў, якія пануюць меркаванняў і г. д. Канфармізм ёсць адсутнасць уласнай пазіцыі, беспрынцыповае і некрытычнае прытрымліванне любога ўзору, які валодае найбольшай сілай ціску (меркаванне большасці, прызнаны аўтарытэт, традыцыя і да т. п.).

Утылітарызм (ад лац. *utilis* – 'карысны') – кірунак у этыцы (этычная тэорыя), паводле якога маральная каштоўнасць паводзін ці ўчынку вызначаецца яго карыснасцю. Пад карыснасцю ўчынку маецца на ўвазе інтэгральнае задавальненне ці шчасце, атрыманае ўсімі, максімальнае дабро для максімальнай колькасці людзей. У аснове ўтылітарызму ляжаць геданізм або эўдэманізм, але адваротнае няслушна. У штодзённым словаўжыванні пад утылітарызмам разумеецца маральная пазіцыя, пры якой паводзіны чалавека накіраваны на дасягненне ўласнай карысці. Тады ўтылітарызм заснаваны на эгаізме.

Эгаізм (ад лац. *ego* – 'я') – жыццёвая пазіцыя, заснаваная на імкненні дасягнуць выключна асабістыя інтарэсы. Адкрыты эгаізм выклікан непрыяццем іншых людзей. Але чалавек можа быць альтруістам з тых меркаванняў, што гэта яму выгадна.

Альтруізм (ад лац. *alter* – 'другі, іншы') – жыццёвая пазіцыя, заснаваная на праяве клопату аб іншых, імкненні прынесці ім карысць, нават за конт уласных інтарэсаў.

Індывідуалізм (ад лац. *individuum* – 'непадзельнае') – маральны прынцып, заснаваны на падкрэсліванні аўтаноміі і абсалютных праў індывіда ў адносінах да грамадства і іншых людзей. Індывідуалізм можа выконваць станоўчую ролю ў грамадскім развіцці, калі стаіць задача вызвалення чалавека ад сацыяльных абмежаванняў. Напрыклад, так было ў перыяд Адраджэння. Але ва ўмовах сучаснага грамадства індывідуалізм як жыццёвая ўстаноўка робіцца вельмі блізкім да эгаізму і да яго ставяцца адмоўна. У той жа час існуе попыт на індывідуальнасць у паводзінах, светапоглядзе і, асабліва, творчасці.

Аскетызм (ад грэч. *askeo* – 'той, хто практыкуецца, падзвіжнік') метад маральнага ўдасканалення і духоўнага ўзвышэння чалавека праз рэгуляцыю ім сваіх цялесных і душэўных памкненняў, а таксама адпаведная практыка, г. зн. уласна аскеза. Як маральны прынцып аскетызм супрацьлеглы геданізму.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Геданізм (ад грэч. *hedone* – ‘асалода’) – прынцып абгрунтавання маральных патрабаванняў, паводле якога дабро вызначаецца як тое, што прыносіць асалоду і збавенне ад пакут, а зло – як тое, што цягне за сабой пакуты.

Эўдэманізм (ад грэч. *eudaimonia* – ‘шчасце’) – прынцып жыццяразумення, па якім шчасце з’яўляецца найвышэйшай мэтай чалавечага жыцця. Для эўдэманістаў шчасце – гэта вынік пераадолення імкнення да пачуццёвым асалодам шляхам самаабмежавання, аскезы, адмовы ад дабротаў знешняга свету. Найбольш развітой формы геданізм дасягнуў у вучэнні Эпікура.

Смерць – завяршальны момант існавання арганізму. У шэрагу філасофскіх кірункаў лічыцца, што для чалавека перажыванне смерці выступае як вызначальны момант яго светапогляду. Трактоўка смерці з’яўляецца важным кампанентам любой сацыяльна-культурнай сістэмы і суправаджае гістарычны працэс станаўленні асобы.

Свядомасць – спосаб ўспрымання і ўзаемадзеяння чалавека з рэчаіснасцю, які характарызуецца накіраванасцю, абстрактнасцю, моўным мысленнем і самасвядомасцю. Свядомасць выступае ў двух формах: індывідуальнай і грамадскай. Свядомасць унутрана звязана з несвядомым. Свядомасць уяўляе сабой адзінства псіхічных працэсаў, якія актыўна ўдзельнічаюць у асэнсаванні чалавекам знешняга свету і свайго ўласнага быцця. Яно фарміруецца праз сацыялізацыю, камунікацыю і самаразвіццё.

Несвядомае – асаблівая вобласць псіхікі, якая засяродзіла ў сабе вечныя імкненні, матывы, сэнс якіх вызначаецца інстынктамі і недаступны свядомасці. Найбольш поўнае развіццё дадзенае ўяўленне аб несвядомым атрымала ў фрэйдызме.

Інтэлект (ад лац. *intellectus* – ‘успрыманне, разуменне, паняцце, разважанне, розум’) у агульным сэнсе – здольнасць думаць; у гнасеалогіі – здольнасць да апасродкаванага, абстрактнага пазнання, якая ўключае ў сябе такія функцыі, як параўнанне, абстрагаванне, стварэнне паняццяў, меркаванне, выснова. Супрацьстаіць непасрэдным відам пазнання – пачуццёваму і інтуітыўнаму. У псіхалогіі – рацыянальнае, падпарадкаванае законам логікі мысленне, якое супрацьстаіць нерацыянальным сферам псіхікі – эмоцыям, уяўленню, волі і г. д.

Мова – сістэма знакаў, якія маюць значэння. Мова выконвае наступныя функцыі: інфарматыўную, камунікатыўную, акумуляцыйную. Мова – спосаб істоты выразіць свядомасць і устанавіць зносіны чалавека з іншымі людзьмі з дапамогай членападзельных галасавых гукаў (рухаў, пісьмовых знакаў і г. д., надзеленых жыццёва значнай сукупнасцю сэнсаў).

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Вылучаюць натуральныя і створаныя мовы. Першыя гістарычна складаюцца ў працэсе ўзаемадзеяння паміж людзьмі. Другія ствараюцца мэтанакіравана для выканання той ці іншай функцыі – фармалізаваныя мовы ў розных навуках, мовы праграмавання, мовы міжнародных зносін і г. д.

ТЭОРЫЯ ПАЗНАННЯ І ФІЛАСОФІЯ НАВУКІ

Гнасеалогія (ад грэч. *gnosis* – ‘пазнанне’ і *logos* – ‘вучэнне’) – раздзел філасофіі, у якой разглядаюцца пытанні аб сутнасці пазнання, аб шляхах пасціжэння ісціны, яе асновах і крытэрах.

Эпістэмалогія (ад грэч. *episteme* – ‘пазнанне’ і *logos* – ‘вучэнне’) – раздзел філасофіі, у якім аналізуецца навуковае пазнанне.

Пазнанне – філасофская катэгорыя, якая апісвае працэс пабудовы ідэальных планаў дзейнасці і зносін, стварэння знакава-сімвалічных сістэм, якія апасродкуюць узаемадзеянне чалавека са светам і іншымі людзьмі.

Ісціна – філасофская катэгорыя, якая абазначае канчатковы ідэал пазнання. Існуюць розныя яе трактоўкі. Так, паводле класічнай альбо карэспандэнцкай канцэпцыі ісціны, сапраўднай з’яўляецца тая думка, якая адпавядае свайму прадмету, паводле канвенцыянальнай – вынік пагаднення паміж вучонымі, паводле кагерэнтнай – характарыстыка несупярэчлівасці і ўзгодненасці ведаў, паводле прагматычнай – эфектыўнасць, якая дазваляе дасягнуць поспеху. Дагэтуль найбольш распаўсюджанай канцэпцыяй ісціны з’яўляецца класічная. Яе асноўныя палажэнні сфармуляваны Арыстоцелем.

Гнасеалагічны аптымізм – пазіцыя, якая выходзіць з прынцыповай пазнавальнасці рэчаіснасці і прагрэсіўнага развіцця пазнання. Сучасная філасофія выходзіць з палажэння аб шматмернасці і невычарпальнасці рэчаіснасці, таму не сцвярджаецца, што будзе дасягнута яе вычарпальнае пазнанне, але настойлівае на тым, што няма непазнавальнага, а ёсць толькі непазнанае.

Скептыцызм (ад ст.-грэч. *scepticus* – ‘разглядаючы, які даследуе’) – філасофскі кірунак, які вылучае сумнеў у якасці прынцыпу мыслення, асабліва сумнеў у надзейнасці ісціны. Скептыцызм не разглядае сумненне як прынцып, а выкарыстоўвае сумненне як палемічную зброю супраць дагматыкаў; прынцып скептыцызму – з’ява.

Агнастыцызм (ад грэч. *a* –‘адмоўная прыстаўка’, *gnosis* – ‘веды’, *agnostos* – ‘недаступны пазнанню’) – філасофскае вучэнне, якое сцвярджае непазнальнасць свету. Тэрмін “агнастыцызм” быў уведзены

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

ў 1869 г. англійскім прыродазнаўцам Т. Гекслі, аднак сумневы ў здольнасці чалавека пазнаць навакольныя рэчы былі выяўлены ўжо антычнымі сафістамі і скептыкамі. Найбуйнейшымі прадстаўнікамі агнастыцызму ў філасофіі Новага часу лічацца Д. Юм і І. Кант.

Саліпсізм – (ад лац. *solus* – ‘адзіны’ і *ipse* – ‘сам’) – філасофская пазіцыя, згодна з якой бясспрэчнымі з’яўляюцца выключна дадзеныя індывідуальнай свядомасці, і ўся рэчаіснасць – толькі частка гэтай свядомасці. Таму з ўпэўненасцю чалавек можа сцвярджаць існаванне толькі самога сябе. Саліпсізм супярэчыць як штодзённаму здаровому сэнсу, так і сучаснай філасофіі, згодна з якой ўнутраны вопыт чалавека не самадастатковы, а фарміруецца ў выніку камунікацыі з вонкавым светам.

Рацыяналізм (ад лац. *ratio* – ‘розум’) – філасофскі напрамак, які сцвярджае розум у якасці асновы пазнання і паводзін людзей; у гнасеалогіі супрацьстаіць ірацыяналізму і сенсуалізму. Рацыяналістамі былі Платон, Аўгустын, Дэкарт, Спіноза, Лейбніц, Кант, Поппер і інш.

Эмпірызм (ад грэч. *empiria* – ‘вопыт’) – кірунак у тэорыі пазнання, які сцвярджае ў якасці асновы пазнання вопыт. Прадстаўнікамі эмпірызму з’яўляюцца Ф. Бэкан, Т. Гобс, Дж. Лок, Д. Юм, Д. Берклі і інш. У філасофіі 20 ст. найбольш вядомымі эмпірычнымі кірункамі з’яўляюцца пазітывізм і неапазітывізм.

Сенсуалізм (ад лац. *sensus* – ‘пачуццё’) – кірунак у гнасеалогіі, паводле якога пачуцці з’яўляюцца адзінай крыніцай і падставай пэўных ведаў; гістарычна першая і найбольш распаўсюджаная форма эмпірызму. Прадстаўнікамі сенсуалізму з’яўляюцца Дж. Лок, Д. Берклі, Э. Кандзільяк, Э. Мах і інш.

Ірацыяналізм (ад лац. *irrationalis* – ‘неразумны’) – філасофскія вучэнні, якія настойваюць на абмежаванасці пазнавальных магчымасцяў розуму, мыслення і прызнаюць асноўным родам пазнання інтуіцыю, пачуццё, інстынкт і т. п. Ірацыяналістычныя вучэнні, як правіла, узнікаюць у пераломныя эпохі развіцця культуры і вылучаюцца звычайна не ў форме лагічна стройных сістэм, а ў выглядзе разрозненых ідэй, настрояў, сфармуляваных ў афарызмах. Прадстаўнікамі ірацыяналізму з’яўляюцца С. Кьеркегор, А. Шопенгауэр, Ф. Ніцшэ і інш.

Пачуццёвае і рацыянальнае пазнанне – два асноўныя спосабы пазнання чалавекам рэчаіснасці. Пачуццёвае пазнанне засноўваецца на працы органаў пачуццяў (зрок, слых, дотык, нюх, густ), пераважна на зроку і слыху. Рацыянальнае спазнанне заснавана на выпрацоўцы чалавечым мысленнем абстрактных паняццяў, тэорый і заснавана на правілах логікі. Любы рэальны працэс пазнання заўсёды ўяўляе сабой адзінства пачуццёвых і рацыянальных формаў. Формамі пачуццёвага

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

пазнання з’яўляюцца адчуванне, успрыманне і ўяўленне, формамі рацыянальнага пазнання – паняцце, суджэнне і разважанне.

Адчуванне – элементарная псіхічная з’ява, адлюстраванне ўласцівасцяў прадметаў аб’ектыўнага свету, якое ўзнікае ў выніку непасрэднага іх уздзеяння на органы пачуццяў. Найбольш развітым у чалавека з’яўляецца зрокавы аналізатар і адпаведная яму сістэма адчуванняў. Далей ідуць тактыльныя, слыхавыя, смакавыя і іншыя адчуванні. Кожная група адчуванняў валодае сукупнасцю якасцяў, непараўнальных з якасцямі іншых груп адчуванняў: колеры не падобныя на гукі, густы ці пахі.

Успрыманне – пачуццёвы цэласны вобраз прадметаў і працэсаў матэрыяльнага свету, якія непасрэдна ўздзейнічаюць на органы пачуццяў. Класіфікацыя успрыманняў супадае з класіфікацыяй адчуванняў. Найбольш развітой і важнай для працэсу пазнання з’яўляецца сістэма зрокавых успрыманняў, далей ідуць тактыльныя, слыхавыя і г. д.

Уяўленне (рэпрэзентацыя) – пачуццёва-наглядная, абагульненая выява прадметаў і з’яў рэчаіснасці, якая захоўваецца і актуалізуецца ў свядомасці без непасрэднага ўздзеяння саміх прадметаў і з’яў на органы пачуццяў. Механізмам ўяўлення з’яўляецца памяць і фантазія.

Паняцце – форма мыслення, якая ўспраізводзіць у абагульненай форме аб’екты і з’явы рэчаіснасці, а таксама сувязі паміж імі шляхам фіксацыі іх істотных прызнакаў. Паняцце мае тым большую навуковую значнасць, чым больш істотныя прызнакі (якія складаюць змест паняцця), па якім абагульняюцца прадметы. Паняцце ў яго абстрактнасці супрацьстаіць канкрэтнасці ўспрымання.

Суджэнне – думка, выяўленая ў форме сказа, у якім нешта сцвярджаецца або адмаўляецца аб аб’ектах, і якая з’яўляецца або ісціннай, альбо ілжывай.

Разважанне – форма мыслення, у ходзе якога з аднаго або некалькіх суджэнняў (пасылак) выводзіцца новае суджэнне (заключэнне). Пераход ад пасылак да заключэння заўсёды здзяйсняецца па акрэсленых правілах логікі (правілы вываду).

Навука – гэта форма і вынік сацыяльна арганізаванай дзейнасці людзей, якая заснавана на рацыянальна-паняційным мысленні і накіравана на раскрыццё аб’ектыўных законаў існавання прыроды, грамадства і чалавека. У сучасным яе разуменні сфарміравалася ў 16–17 стст. Адлюстроўваючы свет у яго аб’ектыўнасці, навука дае толькі адзін са зрэзаў рэчаіснасці. Таму яна не вычэрпвае сабой усёй культуры, а складае толькі адну са сфер, якая ўзаемадзейнічае з іншымі сферамі чалавечай дзейнасці па спасціжэнню свету: мараллю, рэлігіяй,

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

філасофіяй, мастацтвам, практычнай дзейнасцю і г. д. Навука накіравана на ўсё больш поўнае спасціжэнне рэчаіснасці. Яе адметнай рысай з'яўляецца імкненне да новых ведаў. Як від дзейнасці навука складаецца з наступных кампанентаў: суб'ект дзейнасці (вучоны альбо навуковая супольнасць), аб'ект дзейнасці (аспект рэчаіснасці, які дадзеная навука вывучае), сродкі дзейнасці (прыборы, веды, метады), мэта дзейнасці (атрыманне ведаў), вынік дзейнасці (веды) і сама дзейнасць. Навукі падзяляюцца на прыродазнаўчыя (фізіка, хімія, біялогія і інш.), сацыяльныя (сацыялогія, паліталогія, гісторыя і інш.), гуманітарныя (культуралогія, філалогія, антрапалогія і інш.) і тэхнічныя (машынабудаўніцтва, інфарматыка, біятэхналогія і г. д.). У адну групу з прыродазнаўчымі навукамі ўключаюць матэматыку.

Функцыі навукі – тыя ролі, якія навука выконвае ў грамадстве. Вылучаюць пазнавальную, светапоглядную, вытворчую, сацыяльную і культурную функцыі.

Верыфікацыя (ад лац. *verum* – 'праўдзівы' і *facere* – 'рабіць') – праверка тэарэтычных палажэнняў на адпаведнасць рэальнасці пры дапамозе эксперымента.

Фальсіфікацыя (ад лац. *falsus* – 'ілжывы' і *facere* – 'рабіць') – адзін са спосабаў праверкі праўдзівасці тэарэтычных сцвярджэнняў (гіпотэз і тэорый) шляхам іх абвяржэння праз супастаўленне з атрыманымі ў выніку досведу эмпірычнымі дадзенымі.

Індукцыя (ад лац. *inductio* – 'навядзенне') – адзін з тыпаў разважання і метад даследавання шляхам пераходу ад адзінкавых фактаў да агульных палажэнняў. Вялікі ўнёсак у распрацоўку пытанняў індукцыі ўнеслі Ф. Бэкан, Г. Галілей, І. Ньютан, Дж. Гершэль і Дж. С. Міль.

Дэдукцыя – (ад лац. *deductio* – 'выведзенне') – адзін з асноўных спосабаў разважання і метадаў даследавання. Пад дэдукцыяй у шырокім сэнсе разумеецца любое разважанне наогул, у больш спецыфічным і найболей распаўсюджаным сэнсе – доказ або вывядзенне сцвярджэння (следства) з аднаго або некалькіх іншых сцвярджэнняў (пасылак) на падставе законаў логікі. Распаўсюджанае яе тлумачэнне як вываду ад агульнага да адзінкавых фактаў паказвае толькі адзін з відаў дэдукцыі.

Эмпірычнае і тэарэтычнае – філасофскія і агульнанавуковыя катэгорыі, якія характарызуюць асноўныя формы і ўзроўні навуковага даследавання. Можна вылучыць некалькі структурных крытэраў, якія ляжаць у аснове гэтых узроўняў навуковага пазнання. Калі эмпірычнае пазнанне адлюстроўвае знешнія сувязі, якія з'яўляюцца ўласцівасцямі прадметаў, то тэарэтычнае пранікае ў сферу ўнутраных, істотных яго сувязяў. Калі эмпірычнае пазнанне выкарыстоўвае метады назірання,

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

эксперыментавання, апісання, то тэарэтычнае – метады абстрагавання, ідэалізацыі, мадэлявання. Калі эмпірычнае пазнанне выказвае свае вынікі ў агульных уяўленнях і асобных паняццях, то тэарэтычнае пазнанне фіксуе свой змест у форме тэорый, элементы якіх звязваюцца лагічнымі доказамі. Калі эмпірычнае спазнанне абслугоўвае існуючыя віды практыкі, вытворчасці, то тэарэтычнае пазнанне заўсёды змяшчае ў сабе прынцыпіяльна новыя формы вытворчай і сацыяльнай актыўнасці.

Метад (ад грэч. *methodos* – ‘шлях, даследаванне, адсочванне’) – сукупнасць правіл, прыёмаў, аперацый, пры дапамозе якіх адбываецца практычнае і тэарэтычнае засваенне прадмета. Уся разнастайнасць метадаў навуковага пазнання па традыцыі, якая бярэ свой пачатак у філасофіі Новага часу, дзеляць на дзве вялікія групы: эмпірычныя і тэарэтычныя. Да эмпірычных метадаў пазнання адносяцца: назіранне, параўнанне, вымярэнне, эксперымент матэрыяльнае мадэляванне; да тэарэтычных: абстрагаванне, аксіяматычны метад, аналіз і сінтэз, ідэалізацыя, індукцыя і дэдукцыя, разумовае мадэляванне.

Чыстых эмпірычных метадаў у навуковым пазнанні не бывае, бо нават для простага назірання неабходны папярэднія тэарэтычныя падставы – выбар аб’екта для назірання, фармуляванне гіпотэзы і г. д. У сваю чаргу, тэарэтычныя метады патрабуюць эмпірычных фактаў.

Формамі эмпірычнага пазнання з’яўляюцца эмпірычны факт і эмпірычная заканамернасць, тэарэтычнага – праблема, гіпотэза, тэорыя.

Метадалогія – сукупнасць прыёмаў даследавання ў якой-небудзь навуцы, вучэнне аб метадах навуковага пазнання і пераўтварэння свету.

Назіранне – мэтанакіраванае і арганізаванае ўспрыманне знешняга свету, якое дае першасны матэрыял для навуковага даследавання. Назіранне бывае простым і складаным, непасрэдным і апасродкаваным, падобным на эксперымент. Але ў адрозненне ад эксперыменту ў працэсе назірання няма паслядоўнага і мэтанакіраванага ўздзеяння суб’екта на аб’ект. Назіранне ўяўляе сабой актыўны пазнаваўчы працэс, які абапіраецца, перш за ўсё, на працу органаў пачуццяў чалавека і яго прадметную матэрыяльную дзейнасць, наўмыснае і мэтанакіраванае ўспрыманне з’яў знешняга свету з мэтай вывучэння і адшукання сэнсу ў з’явах. Сутнасць яго складаецца ў тым, што аб’ект, які вывучаецца, не павінен падвяргацца ўздзеянню з боку назіральніка, гэта значыць павінен знаходзіцца ў звычайных, натуральных умовах. Для таго каб быць плённым метадам пазнання, назіранне павінна задавальняць шэраг патрабаванняў, найважнымі з якіх з’яўляюцца планамернасць, мэтанакіраванасць, актыўнасць, сістэматычнасць.

Апісанне – этап навуковага даследавання, які заключаецца ў фіксаванні дадзеных эксперыменту або назірання з дапамогай пэўных

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

сістэм абазначэнняў, прынятых у навуцы. Апісанне ажыццяўляецца як пры дапамозе штодзённай мовы, так і спецыяльнымі сродкамі, якія складаюць мову навукі (знакі, матрыцы, графікі і г. д.).

Параўнанне – выяўленне падабенства і адрознення аб'ектаў або іх характарыстык. Для таго каб параўнанне было плённым, яно павінна задавальняць двум асноўным патрабаванням: 1) павінны параўноўвацца толькі такія з'явы, паміж якімі можа існаваць пэўная аб'ектыўная агульнасць; 2) для спазнання аб'ектаў іх параўнанне павінна ажыццяўляцца па найболей важных, істотных (у плане пэўнай пазнавальнай задачы) характарыстыках.

Вымярэнне – вызначэнне адносіны велічыні, якая вымяраецца да эталона (напрыклад, метра). У адрозненні ад параўнання яно з'яўляецца больш дакладным пазнавальным сродкам. Вымярэнне ёсць працэдура вызначэння лікавага значэння некаторай велічыні з дапамогай адзінкі вымярэння. Каштоўнасць гэтай працэдуры ў тым, што яна дае дакладныя, колькасна пэўныя звесткі аб навакольнай рэчаіснасці. Найважнейшым паказчыкам якасці вымярэння, яго навуковай каштоўнасці з'яўляецца дакладнасць, якая залежыць ад стараннасці вучонага, ад ужывальных ім метадаў, але галоўным чынам – ад наяўных вымяральных прыбораў. У ліку эмпірычных метадаў навуковага пазнання вымярэнне займае прыкладна такое ж месца, як назіранне і параўнанне.

Эксперымент (ад лац. *experimentum* – 'спроба, вопыт') – вывучэнне з'яў у кантраляваных і кіраваных умовах. Эксперымент прадугледжвае ўмяшанне ў натуральныя ўмовы існавання прадметаў і з'яў ці вывучэнне іх вызначаных бакоў у адмыслова створаных умовах. Эксперымент з'яўляецца адным з выпадкаў назірання. У параўнанні з назіраннем эксперыментальнае вывучэнне аб'ектаў мае наступныя перавагі: 1) падчас эксперыменту становіцца магчымым вывучэнне той ці іншай з'явы ў "чыстым выглядзе"; 2) эксперымент дазваляе даследаваць уласцівасці аб'ектаў рэчаіснасці ў экстрэмальных умовах; 3) найважнейшай добрай якасцю эксперыменту з'яўляецца яго паўтаральнасць. Любы эксперымент можа ажыццяўляцца як непасрэдна з аб'ектам, так і з "намеснікам" гэтага аб'екта – мадэллю.

Мадэляванне – метад вывучэння аб'ектаў на мадэлях, які дазваляе атрымліваць веды пры дапамозе заменнікаў (мадэляў) рэальных аб'ектаў. Мадэль (ад лац. *modulus* – 'мера, аналаг, узор') – ідэальная ці матэрыяльная сістэма, якая замяшчае іншую сістэму, з якой яна знаходзіцца ў стане падабенства. Мадэль замяняе аб'ект даследавання і мае некаторыя агульныя ўласцівасці з аб'ектам які вывучаецца. Матэрыяльныя мадэлі выконваюцца з рэчыўных

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

матэрыялаў. Метад мадэлявання дазваляе атрымаць інфармацыю аб розных уласцівасцях з'яў, якія вывучаюцца на аснове досведаў з мадэлямі. Выкарыстанне мадэляў дазваляе ўжываць эксперыментальны метад даследавання да такіх аб'ектаў, непасрэднае аперaванне з якімі цяжка ці нават немагчыма. Таму мадэляванне з'яўляецца адмысловым метадам, які шырока распаўсюджаны ў навуцы.

Аналіз і сінтэз (грэч. *analysis* – 'раскладанне' і *synthesis* – 'злучэнне') – у самым агульным значэнні – працэсы разумовага або фактычнага раскладання цэлага на састаўныя часткі і складанне цэлага з частак. Калі навуковец карыстаецца метадам аналізу, ён у думках падзяляе аб'ект, які вывучаецца, гэта значыць, высвятляе, з якіх частак ён складаецца, якія яго ўласцівасці і прыкметы. Сінтэз уяўляе сабой злучэнне атрыманых пры аналізе частак у нешта цэлае. У выніку прымянення сінтэзу адбываецца злучэнне ведаў, атрыманых у выніку выкарыстання аналізу ў адзіную сістэму. Метады аналізу і сінтэзу ў навуковай творчасці арганічна злучаны паміж сабой і могуць набываць розныя формы ў залежнасці ад уласцівасцяў аб'екта, які вывучаецца, і мэтаў даследавання.

Абстрагаванне (ад лац. *abstractio* – 'адцягненне') – адцягненне ў працэсе пазнання ад некаторых уласцівасцяў аб'екта з мэтай паглыбленага даследавання аднаго пэўнага яго боку (вынік абстрагавання – абстрактныя паняцці, такія, як колер, крывізна, прыгажосць і г. д.). Працэс абстрагавання ў сістэме лагічнага мыслення цесна злучаны з аналізам і сінтэзам.

Фармалізацыя (ад лац. *forma* – 'від, вобраз') – выражэнне ведаў у знакавым, сімвалічным выглядзе (у матэматычных формулах, хімічных сімвалах і г. д.).

Аналогія (ад грэч. *analogia* – 'адпаведнасць') – падабенства нетоесных аб'ектаў у некаторых аспектах, якасцях, адносінах. Выснова па анлогіі – выснова аб наяўнасці пэўных уласцівасцяў на падставе фіксацыі падабенства ў іншых уласцівасцях.

Гіпатэтыка-дэдуктыўны метад – метад навуковага даследавання, які заключаецца ў вылучэнні некаторых сцвярджэнняў у якасці гіпотэз і праверкі іх.

Аксіяматычны метад – адзін са спосабаў дэдуктыўнай пабудовы навуковых тэорый, пры якім: 1) выбіраецца некаторае мноства аксіём; 2) фіксуюцца правілы азначэння паняццяў і правілы вываду; 3) усе астатнія палажэнні дадзенай тэорыі (тэарэмы) выводзяцца з аксіём па правілах вываду. Упершыню быў ужыты Еўклідам.

Аксіёма – (ад грэч. *axioma* – 'патрабаванне, рашэнне сцвярджэнне, палажэнне') – зыходнае сцвярджэнне (палажэнне)

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

навуковай тэорыі, якое не даказваецца, і з якога (або сукупнасці якіх) выводзяцца ўсе астатнія палажэнні тэорыі па прынятым у ёй правілам вываду. Пачынаючы з антычнасці і аж да сярэдзіны 19 ст. аксіёмы разглядаліся як інтуітыўна відавочныя або апрыёрна ісціныя палажэнні.

Апрыёрнае (ад лац. *a priori* – ‘ад папярэдняга’) – веды, якія атрыманы да вопыту і незалежна ад яго, гэта значыць, веды, якія вядомы папярэдне. Супрацьпастаўляецца **апастэрыёрнаму** (ад лац. *a posteriori* – ‘ад наступнага’) – ведам, якія атрыманы з вопыту. Гэтыя паняцці атрымалі шырокую вядомасць у філасофіі, дзякуючы працам І. Канта.

Ідэалізацыя (ад грэч. *idea* – ‘выгляд, форма, правобраз’) – разумовае стварэнне паняццяў аб аб’ектах, якія не існуюць у прыродзе, але для якіх маюцца правобразы ў рэальным свеце. Прыкладамі паняццяў, якія ўзніклі ў працэсе выкарыстання метаду ідэалізацыі, з’яўляюцца “Ідэальны газ”, “Ідэальны раствор”, “Кропка”.

Узыходжанне ад абстрактнага да канкрэтнага – працэдура сінтэзу асобных абстрактных паняццяў у цэласную тэорыю аб’екта, які вывучаецца. Згодна з гэтым метадам, працэс пазнання як бы разбіваецца на два адносна самастойных этапы. На першым этапе адбываецца пераход ад пачуццёва-канкрэтнага да яго абстрактных азначэнняў. Адзіны аб’ект расчляняецца, апісваецца пры дапамозе мноства паняццяў і меркаванняў. На другім этапе адбываецца рух думкі ад абстрактных азначэнняў аб’екта да канкрэтнага ў спазнанні. На гэтым этапе як бы аднаўляецца зыходная цэласнасць аб’екта, ён успрымаецца ва ўсёй сваёй шматграннасці – але ўжо ў мысленні.

Праблема (ад грэч. *problema* – ‘задача’) – такая форма тэарэтычных ведаў, зместам якой з’яўляецца тое, што яшчэ не спазнана чалавекам, але што патрабуецца спазнаць. Усякае пазнанне ёсць рух ад няведання да ведаў. Такім чынам, першая ступень пазнавальнага працэсу – вызначэнне таго, што мы не ведаем. Важна дакладна і строга вызначыць праблему, аддзяліўшы тое, што мы ўжо ведаем, ад таго, што нам яшчэ невядома.

Гіпотэза (ад грэч. *hypothesis* – ‘аснова, здагадка’) – сцвярджэнне імавернаснага характару, якое прадугледжвае праверку і доказ. Будуецца на аснове шэрагу назіранняў або меркаванняў, паняццяў, пастулатаў, якія яе пацвярджаюць. Пасля праверкі гіпотэза або становіцца навуковай тэорыяй, або ўдакладняецца і перафармулюецца, або адкідваецца, калі праверка дае адмоўны вынік.

Тэорыя (ад грэч. *theoria* – ‘назіранне, разгляданне, даследаванне’) – унутрана несупярэчлівая сістэма асноўных ідэй і законаў, якая дае цэласнае ўяўленне аб істотных сувязях у мностве аб’ектаў, якія

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

разглядаюцца. Па сваёй будове тэорыя ўяўляе ўнутрана дыферэнцыраваную, але цэласную сістэму ведаў, якую характарызуюць лагічная залежнасць адных элементаў ад іншых, а таксама працэс выведу зместу тэорыі з некаторай сукупнасці сцвярджэнняў і паняццяў зыходнага базісу. Тэорыя надзейная, калі яна пацвярджаецца аб'ектыўнымі фактамі, і калі яна адрозніваецца яснасцю, выразнасцю, лагічнай строгасцю.

Метатэарэтычнае пазнанне (ад грэч. *ta meta ta physica* – 'тое, што ідзе пасля' і *theoria* – 'назіранне, разгляданне, даследаванне') – найвышэйшы ўзровень навуковага пазнання, які ўяўляе сабой сукупнасць прынцыпаў, нормаў, ідэалаў, якія складаюць падставы навуковых тэорый і навукі ў цэлым, а таксама забяспечваюць адзінства і пэўнасць навуковай дзейнасці.

Навуковая карціна свету – абагульненая выява рэчаіснасці, атрыманая шляхам сінтэзу ведаў з розных абласцей навукі. Вылучаюць асноўныя разнавіднасці (формы) навуковай карціны свету: 1) агульнанавуковую як абагульненае ўяўленне аб Сусвеце, жывой прыродзе, грамадстве і чалавеке. Яна фарміруецца на аснове сінтэзу ведаў, атрыманых у розных навуковых дысцыплінах; 2) сацыяльную і прыродазнаўчую карціны свету як уяўленні аб грамадстве і прыродзе, абагульняючыя дасягненні адпаведна сацыяльна-гуманітарных і прыродазнаўчых навук; 3) спецыяльныя навуковыя карціны свету (дысцыплінарныя анталогіі) – уяўленні аб прадметах асобных навук (фізічная, хімічная, біялагічная і т. д. карціны свету).

Ідэалы і нормы навукі – рэгулятыўныя ідэі і прынцыпы, якія выказваюць ўяўленні аб каштоўнасцях навуковай дзейнасці, яе мэтах і шляхах іх дасягнення. Адпаведна двум аспектам функцыянавання навукі – як пазнавальнай дзейнасці і як сацыяльнага інстытута – адрозніваюць: 1) пазнавальныя ідэалы і нормы, якія рэгулююць працэс успрымання аб'екта ў розных формах навуковых ведаў; 2) сацыяльныя нарматывы, якія фіксуюць ролю навукі і яе каштоўнасць для грамадскага жыцця на пэўным этапе гістарычнага развіцця, кіруюць працэсам камунікацыі даследчыкаў, адносінамі навуковых супольнасцяў і ўстаноў адзін з адным і з грамадствам у цэлым і г. д.

Філасофскія падставы навукі – сістэма філасофскіх ідэй і прынцыпаў, з дапамогай якіх абгрунтоўваюцца ўяўленні навуковай карціны свету, ідэалы і нормы навукі і якія служаць адной з умоў уключэння навуковых ведаў у культуру адпаведнай гістарычнай эпохі. Праз філасофскія падставы навуковыя палажэнні прыводзяцца ў

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

адпаведнасць з пануючым светапоглядам той ці іншай гістарычнай эпохі, з базавымі сэнсамі культуры.

Парадыгма (ад грэч. *paradeigma* – ‘прыклад, узор’) – сістэма тэарэтычных, аксіялагічных і метадалагічных установак, якія прыняты як кіраўніцтва да дзеяння ўсёй навуковай супольнасцю і вызначаюць аблічча “нармальнай навукі” на пэўным гістарычным этапе.

Навуковая рэвалюцыя – момант змены навуковых парадыгмаў. Перабудоўваецца, кардынальна змяняецца ўся даследчая стратэгія, уяўленні аб мэтах навуковай дзейнасці і спосабах іх дасягнення, змяняецца навуковая карціна свету, філасофскія ідэі і прынцыпы, якія абгрунтоўваюць мэты, метады, нормы і ідэалы навуковага даследавання. Усяго налічваецца чатыры навуковыя рэвалюцыі. Першая адбылася ў 17 ст. Яна прывяла да ўзнікнення класічнай еўрапейскай навукі. Узнікла механіка, пазней фізіка. Сфарміраваўся навуковы тып рацыянальнасці. Навука набыла сацыяльны статус. Другая – канец 18 – першая палова 19 ст. Адбыўся пераход ад класічнай навукі, арыентаванай у асноўным на вывучэнне механічных і фізічных з’яў, да дысцыплінарна арганізаванай навуцы. З’яўляюцца такія навукі, як біялогія, хімія, геалогія і інш. Механічная парадыгма перастала быць агульназначнай. Трэцяя навуковая рэвалюцыя азначала фарміраванне новага тыпу рацыянальнасці, некласічнай навукі. Перыяд з канца 19 ст. да сярэдзіны 20 ст. характарызуецца з’яўленнем некласічнага прыродазнаўства і адпаведнага яму тыпу рацыянальнасці. Рэвалюцыйныя пераўтварэнні адбыліся адразу ў шматлікіх навуках: у фізіцы з’явіліся рэлятывісцкая і квантавая тэорыі. Чацвёртая навуковая рэвалюцыя адбылася ў апошнюю трэць 20 ст. і азначае з’яўленне постнекласічнскай навукі. Дадзеная рэвалюцыя звязана са з’яўленнем асаблівых аб’ектаў даследавання, што прывяло да радыкальных змен у падставах навукі. Аб’ектамі вывучэння становяцца сістэмы, якія гістарычна развіваюцца.

Сцыентызм (ад лац. *scientia* – ‘веды, навука’) – пазіцыя, паводле якой навука выступае як галоўны інструмент чалавечай арыентацыі ў свеце і вярхоўны суддзя пры вырашэнні любых пытанняў. Пры гэтым у якасці ідэалу самой навукі, як правіла, разглядаецца дакладнае матэматызаванае прыродазнаўства, пад уздзеяннем поспехаў якога ў пазнанні законаў прыроды і звязанага з гэтым навукова-тэхнічнага прагрэсу і ўзнікае сцыентызм. Сцыентызм у філасофіі выяўляецца ў ігнараванні яе светапогляднага характару, у неразуменні яе спецыфікі ў параўнанні са спецыяльна-навуковымі ведамі (пазітывізм, неапазітывізм).

Антысцыентызм (ад лац. *scientia* – ‘веды, навука’ і грэч. *anti* – ‘супраць’) – пазіцыя, якая падвяргае крытыцы дасягнення і ролю навукі ў грамадстве. Ідэйная пазіцыя, якая складаецца ў крытычнай (аж да

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

варожай) адзнацы навукі і яе ролі ў сістэме культуры і навуковага пазнання як фактару стаўлення чалавека да свету. Розныя формы антысцыентызму вельмі моцна вар'іруюць па ступені крытычнасці ў адносінах да навукі. Умераны антысцыентызм выступае перш за ўсё не столькі супраць самой навукі, колькі супраць агрэсіўнага сцыентызму, які імкнецца абсалютызаваць ролю навукі і прынізіць культурную значнасць іншых форм дзейнасці і арыентацыі чалавека ў свеце мастацтва, маральнасці, рэлігіі, філасофіі, штодзённай свядомасці, эмацыйна-асобасных адносін да міру і г. д. Такога роду антысцыентызм крытыкуе абсалютызацыю навукі з пазіцый гуманізму, адстойваючы неабходнасць разнастайнасці розных формаў чалавечага вопыту і адносін чалавека да свету, якія не могуць быць выцеснутымі навуковай рацыянальнасцю. Больш радыкальныя варыянты антысцыентызму пераходзяць ад крытыкі сцыентысцкай абсалютызацыі навукі да крытыкі навукі самой па сабе.

Этыка навукі – сукупнасць норм паводзін, прынятых у навуковай супольнасці. Адна з першых эксплікацый этасу навукі была прапанаваная амерыканскім сацыёлагам Р. Мертанам. Ён лічыў, што навуковы этас уключае ў сябе чатыры каштоўнасныя імператывы – універсалізм, калектывізм, бескарыслівасць і арганізаваны скептыцызм. Імператыў універсалізму сцвярджае па-асобасны, аб'ектыўны характар навуковых ведаў. Імператыў калектывізму сведчыць аб тым, што вынікі навуковага даследавання з'яўляюцца ўласнасцю ўсёй навуковай супольнасці і грамадства ў цэлым, а не асобных вучоных або навуковых калектываў. Імператыў бескарыслівасці азначае, што галоўнай мэтай дзейнасці вучоных павінна быць служэнне аб'ектыўнай ісціне, а не дасягненне асабістых выгод. Імператыў арганізаванага скептыцызму прадугледжвае не толькі забарону на дагматычнае разуменне ісціны ў навуцы, але, наадварот, ставіць у прафесійны абавязак вучонаму крытыкаваць погляды сваіх калег і свае ўласныя погляды, калі на тое ёсць найменшыя падставы.

Сацыяльная адказнасць вучонага – маральныя аспекты ўзаемаадносін навукі і навуковай супольнасці з грамадствам у цэлым. Калі ў 19 ст. у навуцы бачылі крыніцу тэхнічнага і маральнага пераўтварэння грамадства, то пасля другой сусветнай вайны на фоне пераканаўчых сведчанняў беспрэцэдэнтнай моцы навукова-тэхнічных дасягненняў становіцца відавочнай і ўсведамляецца неадназначнасць і нават небяспека як іх сацыяльных і чалавечых наступстваў, так і саміх працэдур і працэсаў атрымання новых навуковых ведаў. Устала праблема таго, наколькі вучоныя нясуць адказнасць за вынікі сваіх даследаванняў. Асноўнае значэнне мае адпаведнасць інтарэсам чалавека выкарыстання тых тэхналогій, якія ствараюцца на аснове дасягненняў навукі, прадухіленне

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

або мінімізацыя магчымых негатыўных наступстваў ад іх, забеспячэнне бяспечнасці даследаванняў для іх удзельнікаў, астатняга насельніцтва і навакольнага асяроддзя. Нараўне з гэтым паняцце сацыяльнай адказнасці ўключае правядзенне даследаванняў і экспертыз, накіраваных на рашэнне задач, якія стаяць перад грамадствам.

САЦЫЯЛЬНАЯ ФІЛАСОФІЯ

Сацыяльная філасофія – вобласць філасофскіх ведаў, у якой вывучаецца сутнасць грамадства, яго пабудова, прычыны ўзнікнення, механізмы і мэты развіцця. Спецыфіка сацыяльнай філасофіі абумоўлена наступнымі прычынамі: 1) грамадства з'яўляецца складанай ўматузроўневай сістэмай. Магчымы самыя розныя яго трактоўкі, якія адначасова зяўляюцца ісціннымі. У сацыяльнай філасофіі ёсць шмат канцэпцый, што дае магчымасці для разнабаковага аналізу грамадства; 2) сацыяльная філасофія з'яўляецца адным са сродкаў самаасэнсавання грамадства, таму яна мае рэфлексіўны характар. Выпрацаваныя ў межах сацыяльнай філасофіі канцэпцыі служаць не толькі пазнанню, але і пераўтварэнню грамадства. Найбольш вядомым прыкладам з'яўляецца марксізм; 3) канцэпцыі сацыяльнай філасофіі, як правіла, выражаюць бачанне грамадства, яго сутнасці, пабудовы і шляхоў развіцця той ці іншай сацыяльнай групы. Таму яны выражаюць грамадскія інтарэсы. З гэтым абумоўлены гарачыня і інтэнсіўнасць палемікі паміж прыхільнікамі розных канцэпцый; 4) грамадства мае гістырычны характар. Таму канцэпцыі сацыяльнай філасофіі, якія былі слушнымі і ісціннымі ў мінулым, зараз перасталі быць такімі. Як таксама і сучасныя трактоўкі грамадства ў будучым зробяцца састарэлымі; 5) сацыяльная філасофія ўтрымлівае ў сабе моцны каштоўнасны аспект. Яна кажа не толькі аб тым, як пабудавана грамадства, але таксама і якім яно павінна быць. Таму палажэнні сацыяльнай філасофіі выкарыстоўваюцца ў праграмах палітычных партый.

Сацыялогія (ад лац. *societas* – 'грамадства' і грэч. *logos* – 'вучэнне, слова') – навука аб заканамернасцях развіцця і функцыянавання сацыяльных сістэм, як глабальных (грамадства ў цэлым), так і канкрэтных. Яна вывучае ўзаемасувязь розных сацыяльных з'яў і агульныя заканамернасці сацыяльных паводзін людзей. Як самастойная навука сацыялогія ўзнікла ў 19 ст. (тэрмін уведзены А. Контам), але вытокі яе сыходзяць у далёкае мінулае. Ужо ў Платона і Арыстоцеля былі распрацаваныя тэорыі грамадства. Конт імкнуўся зацвердзіць сацыялогію як пазітыўную сацыяльную тэорыю, якая павінна быць

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

заснавана на эмпірычных дадзеных. Грамадства ім разглядалася як адмысловая сутнасць, якая адрозніваецца ад індывідаў і дзяржавы і падпарадкоўваецца ўласным законам.

Сацыялогія інтэнсіўна развівалася ў 20 ст. Яе класікамі акрамя Конта з'яўляюцца Э. Дзюркгейм, Г. Зіммель і М. Вэбер.

Сацыяльная рэчаіснасць – адзін з відаў рэчаіснасці, які ўзнікае ў выніку ўзаемадзеяння паміж сацыяльнымі групамі, інстытутамі і асобнымі людзьмі. Мае падвойны характар: з аднаго боку з'яўляецца вынікам чалавечай дзейнасці, з другога – менавіта ў ёй праз працэс сацыялізацыі фарміруецца чалавек. Асноўныя характарыстыкі сацыяльнай рэчаіснасці: цэласнасць (яна валодае адзінствам), структурнасць (яна ўпарадкавана і мае часткі), прасторавасць (яна размяшчаецца на пэўнай тэрыторыі), часовасць (яна развіваецца, г. зн. мае гістарычны характар). Развіццё сацыяльнай рэчаіснасці адбываецца больш імкліва ў параўнанні з прыроднай. Гэта звязана з мэтанакіраваным характарам чалавечай дзейнасці, яе накіраванасцю ў будучае. Сацыяльная рэчаіснасць ўключае у сябе тры часавых вымярэнні: мінулае (традыцыю), цяперашняе (сучаснасць) і будучае (накірункі развіцця).

Грамадства (ад лац. *societas* – 'соцыум, сацыяльнасць, сацыяльнае') – у шырокім сэнсе сістэма адносін паміж людзьмі, якія гістарычна развіваюцца, складаюцца ў працэсе іх сумеснай дзейнасці і яе, гэтую дзейнасць, абумаўляюць.

У вузкім сэнсе – канкрэтнае грамадства ў сукупнасці яго тыпалагічных характарыстык (напрыклад, першабытнае, рабаўладальніцкае, феадальнае, капіталістычнае, сацыялістычнае) і як наяўнае ў асобнай краіне (напрыклад, амерыканскае, савецкае, расійскае, беларускае і г. д.). Ёсць шмат падыходаў да трактоўкі суаднясення індывіда і грамадства: супрацьпастаўленне, падпарадкаванне індывіда грамадству, гармоніі і г. д. Развіццё сучаснага грамадства мае мэтанакіраваны характар, яно ажыццяўляецца ў адпаведнасці з пэўнымі праграмамі.

Сферы грамадскага жыцця – асобныя вобласці грамадства, якія маюць свае спецыфічныя функцыі, характар і спосабы развіцця. Вылучаюць наступныя сферы грамадскага жыцця: сферу матэрыяльнай вытворчасці (эканоміка), сферу кіравання (палітыка і права), духоўную сферу (мараль, мастацтва, рэлігія, філасофія, навука), сацыяльную сферу.

Філасофія гісторыі – раздзел філасофіі, які разглядае прыроду і законы сацыяльнай дынамікі, а таксама ажыццяўляе рэфлексію над гістарычнымі ведамі; рознымі аўтарамі разглядаецца альбо як падраздзел сацыяльнай філасофіі, альбо як сумежная ёй вобласць філасофскіх разважанняў. Тэрмін быў уведзены Вальтэрам. Даследаванні ў галіне філасофіі гісторыі актывізуюцца ў пераходныя,

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

нестабільныя эпохі, калі разбураюцца наяўныя ідэалы і нормы паводзін, якія раней здаваліся відавочнымі і непарушнымі, а таксама праблематызуецца само чалавечае быццё. У дачыненні да гістарычнага працэсу філасофія гісторыі вырашае дзве задачы: анталагічную, звязаную з асэнсаваннем гістарычнага быцця, і эпістэмалагічную, звязаную з праблемамі гістарычнага пазнання.

Фармацыйны падыход – кірунак у сацыяльнай філасофіі, які прызнае накіраванасць развіцця праз ступені (фармацыі) першабытна-абшчынныя, рабаўладальніцкая, феадальная, капіталістычная, камуністычная, абумоўленыя адзінай сістэмай дэтэрмінацыі – спосабам матэрыяльнай вытворчасці як адзінства прадукцыйных сіл і вытворчых адносін.

Грамадска-эканамічная фармацыя – грамадства, узятае на пэўным этапе гістарычнага развіцця, з уласцівымі яму эканамічным базісам і ідэалагічнай надбудовай. Асноўнае паняцце матэрыялістычнага разумення гісторыі, якое было прапанавана марксізмам. Вылучаюць наступныя грамадска-эканамічныя фармацыі: першабытна-абшчынная, рабаўладальніцкая, феадальная, капіталістычная, камуністычная, першым этапам якой з'яўляецца сацыялізм. Маркс таксама вылучаў асобную фармацыю, якую назваў "азіяцкі спосаб вытворчасці".

Базіс і надбудова. Базіс – гэта сукупнасць вытворчых адносін людзей, якія характарызуюцца формай уласнасці. Надбудова – гэта палітычныя, прававыя, рэлігійныя, маральныя, мастацкія, філасофскія погляды грамадства і адпаведныя ім адносіны і ўстановы. Гэтым паняццям надаецца вялікае значэнне ў марксісцкай філасофіі.

Характэрныя асаблівасці эканамічнага базісу заключаюцца ў тым, што ён, па-першае, мае гістарычна зменлівы характар. Змена базісу выклікаецца і абумоўліваецца зменай характару вытворчых сіл грамадства. Базіс вызначае сабой характар, тып грамадскай надбудовы. Пераварот у эканамічным ладзе (гэта значыць базісе) дадзенага грамадства выклікае змену, пераварот ва ўсёй грамадскай надбудове. Згодна з марксізмам, надбудова ў класавым грамадстве носіць класавы характар. Гэта значыць, што дзяржава, права, грамадскія ідэі, якія складаюць надбудову, служаць інтарэсам пэўных сацыяльных груп. Вылучаюць дзве часткі надбудовы: палітыка-юрыдычная і ідэйная, якая прадстаўляе філасофскія, сацыялагічныя, палітычныя, юрыдычныя, этычныя, рэлігійныя і іншыя вучэнні.

Быццё грамадскае – філасофская катэгорыя, якая азначае сукупнасць матэрыяльных адносін людзей да прыроды і адзін да аднаго. Яны не залежаць ад свядомасці людзей, але іх вызначаюць. Асаблівае месца ў грамадскім быцці займаюць вытворчыя адносіны, якія ўзнікаюць у працэсе стварэння людзьмі матэрыяльных даброт.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Такім чынам, асновай грамадскага быцця з’яўляецца эканоміка. Тэрмін “грамадскае быццё” быў ўведзены Марксам.

Свядомасць грамадская – адлюстраванне ў свядомасці грамадскага быцця. Адно з цэнтральных паняццяў марксізму. Да марксізму пануючым у філасофіі поглядам было уяўленне аб вызначальнай ролі свядомасці ў жыцці грамадства. Марксізм разглядае грамадскую свядомасць як “ўсвядомленае быццё”, г. зн. адлюстраванне ў духоўным жыцці людзей умоў іх жыцця. Грамадская свядомасць ўключае палітычныя, эканамічныя, прававыя, маральныя, эстэтычныя, рэлігійныя погляды, навуку, мастацтва, а таксама сацыяльныя настроі, звычкі, норавы і г. д. Згодна з марксізмам, антаганістычнаму характару грамадскага быцця ў эксплуататарскім грамадстве адпавядаюць антаганістычныя супярэчнасці ў яго грамадскай свядомасці. Са змяненнем грамадскага быцця мяняецца і грамадская свядомасць. У сваю чаргу, грамадская свядомасць аказвае сур’ёзны ўплыў на палітычнае і эканамічнае развіццё, на ўсё жыццё грамадства.

Мадэрнізацыя (ад фр. *moderne* – ‘новы, сучасны’) – змены, якія адпавядаюць новым патрабаванням. Мае тры асноўныя праявы: 1) тэхнічная мадэрнізацыя – абнаўленне аб’екта, прывядзенне яго ў адпаведнасць з новымі патрабаваннямі і нормамі, тэхнічнымі ўмовамі, паказчыкамі якасці; 2) гістарычная мадэрнізацыя – працэс пераходу ад традыцыйнага да сучаснага грамадства, ад аграрнага – да індустрыяльнага. Мае дзве формы: а) як унутранае развіццё краін Заходняй Еўропы і Паўночнай Амерыкі, якое адносіцца да еўрапейскага Новага часу; б) даганяючая мадэрнізацыя, якую практыкуюць краіны, якія не адносяцца да краін першай групы, але імкнуцца іх дагнаць; 3) праграмная мадэрнізацыя – працэс поўнай або частковай змены грамадскай сістэмы з мэтай паскарэння развіцця, якую ажыццяўляе пэўная сацыяльная група альбо асоба.

Постмадэрн (ад лац. *post* – ‘пасля, праз’; фр. *moderne* – ‘сучасны’) – адрэзак гістарычнага часу, які ахоплівае апошнія дзесяцігоддзі 20 і пачатак 21 ст., для якога характэрны рэзкі рост культурнай і сацыяльнай разнастайнасці і адмаўленне прынятай іерархіі каштоўнасцяў. Асноўная ідэя, якую падкрэсліваюць тэарэтыкі постмадэрну, заключаецца ў тым, што сучаснасць (мадэрн) скончылася, і нічога новага ўжо не будзе.

Культура (ад лац. *cultura* – ‘апрацоўка, выхаванне, адукацыя, развіццё’) – спецыфічны спосаб арганізацыі і развіцця чалавечай жыццядзейнасці, які выражаецца праз вынікі матэрыяльнай і духоўнай працы, сістэму сацыяльных устаноў і норм, духоўныя каштоўнасці, адносіны людзей да прыроды, паміж сабой і самых сябе. Зараз існуе

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

прыкладна 600 азначэнняў культуры. Гэта звязана, па-першае, са складанасцю самой культуры, па-другое, з разнастайнасцю падыходаў да яе: суматыўным, дзейсным, аксіалагічным, семіатычным, псіхааналітычным, экзістэнцыяльна-персаналістычным і г. д.

Дамінантная культура (ад фр. *dominer* – ‘панаваць’) – сукупнасць прынятых у грамадстве традыцый, вераванняў норм паводзін, каштоўнасцяў, звычаяў. Гэтыя прыкметы часта з’яўляюцца нормай для грамадства ў цэлым. Дамінантная культура, як правіла, дасягае панавання шляхам кантролю праз сацыяльныя інстытуты, такія як рэлігія, шлюб, сям’я, адукацыя, войска, камунікацыі, мастацкая поп-культура і эканоміка, юрыдычнае права і палітычная актыўнасць. Пры радыкальных зменах ў жыцці грамадства ўзнікае новая дамінантная культура.

Субкультура (ад лац. *sub* – ‘пад’ і *cultura* – ‘культура’) – частка культуры грамадства, якая адрозніваецца сваімі паводзінамі ад пераважнай большасці, а таксама сацыяльныя групы носьбітаў гэтай культуры. Субкультура можа адрознівацца ад дамінантнай культуры ўласнай сістэмай каштоўнасцяў, мовай, манерай паводзін, адзеннем аспектамі. Адрозніваюць субкультуры, якія фармуюцца на нацыянальнай, дэмаграфічнай, прафесійнай, геаграфічнай асновах. У прыватнасці, субкультуры ўтвараюцца этнічнымі супольнасцямі, якія адрозніваюцца сваім дыялектам ад моўнай нормы. Іншым вядомым прыкладам з’яўляюцца моладзевыя субкультуры.

Контркультура (ад лац. *contra* – ‘супраць’ і *cultura* – ‘культура’) – агульная назва для субкультур другой паловы 20 ст., якія супраць-паставілі сябе каштоўнасцям і нормам пануючай культуры, імкнуцца да канфлікту з ёй і прапануюць альтэрнатыўны стыль жыцця. У асноўным мае маладзёвы характар. Найбольш яскравы прыклад – рух хіпі.

Прафесійная культура – культура, якая ствараецца альбо спецыяльна падрыхтаванымі людзьмі, альбо людзьмі, якія маюць выбітныя здольнасці да творчасці. Прадугледжвае наяўнасць у грамадстве спецыяльных ўстаноў для падрыхтоўкі спецыялістаў, узнікаюць структуры, якія забяспечваюць сацыяльнае функцыянаванне культуры (музеі, бібліятэкі, тэатры, кінатэатры, канцэртныя залы, НДІ), фарміруюцца ўстановы, якія кіруюць культурнай дзейнасцю (міністэрствы, камітэты, кіраванні і г. д.). Асаблівасці прафесійнай культуры: аўтарства, спецыялізаванасць, падзел на творцаў і спажыўцоў культурных каштоўнасцей, высокі ўзровень прафесіяналізму, наяўнасць узораў, патрабаванні да навыкаў, іннавацыйнасць, спалучэнне нацыянальнага і ўніверсальнага характару.

Народная (этнічная) культура – традыцыйная культура, якая ўключае культурныя пласты розных эпох ад глыбокай старажытнасці

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

да цяперашняга часу, суб'ектам якой з'яўляецца народ. Да яе адносяцца абрады, казкі, паданні, песні, легенды, танцы, традыцыйныя рамёствы. Рысы народнай культуры: яе стваральнікам і носьбітам з'яўляецца народ, а не канкрэтныя асобы; яна ствараецца непрафесійнымі творцамі, што не выключае высокага ўзроўню майстэрства; у ёй не выяўлены індывідуальны аўтарскі пачатак, яна ананімная; яна не інстытуцыяналізаваная, бо не мае патрэбы ў фармальных грамадскіх інстытутах, існуе і развіваецца сама па сабе праз традыцыю. Народная культура адрозніваецца ад элітарнай прастатой зместу, яна дэмакратычная і зразумелая не толькі адукаванай эліце. Ад масавай культуры яна адрозніваецца сваім некамерцыйным характарам: мэтай народнай культуры не з'яўляецца атрыманне прыбытку.

Нацыянальная культура – культурная сістэма, якая з'яўляецца прыналежнасцю канкрэтнай нацыі, склалася як вынік сумеснага жыцця на пэўнай тэрыторыі, створана на падставе пэўнай сістэмы каштоўнасцяў, служыць выражэннем сацыяльнай салідарнасці, устрымлівае ў сабе арыентыры для далейшага гістарычнага развіцця. Уключае ў сябе народную (этнічную) і прафесійную культуру. Рэальна культура фарміруецца толькі як прадукт дзейнасці пэўнай нацыі. Пад нацыяй мы разумеем любую гістарычна склаўшуюся групу людзей, незалежна ад яе колькасці, якая мае агульную тэрыторыю, эканамічнае жыццё, мову, культуру, саманазву і па гэтых прызнаках адрозніваецца сябе ад іншых груп людзей (беларусы, рускія, палякі, амерыканцы, аварцы, русіны, лемкі і г. д.).

Сусветная культура – паняцце, якое можа быць ужыта ў двух сэнсах: 1) сукупнасць усяго таго, што створана чалавецтвам. Такім чынам, кожная нацыянальная культура – частка сусветнай; 2) сукупнасць твораў культуры, якія маюць агульначалавечае значэнне. У сучасных умовах эфектыўным механізмам развіцця сусветнай культуры з'яўляецца міжкультурны дыялог.

Заходняя і усходняя культуры – два асноўныя тыпы, на якія даследчыкі падзяляюць сусветную культуру. Паняцці "культура Усходу" і "культура Захаду" вельмі ўмоўныя. Больш таго, іх выкарыстанне дае спрошчаную карціну рэчаіснасці, абмяжоўваючыся яе дыхатаміяй. Адпавядаючым сучаснаму светапогляду з'яўляецца трактоўка сусветнай культуры як складанай, якасна разнастайнай і шматузроўневай сістэмы.

"Захад" – не геаграфічнае паняцце. Пад ім разумеецца арэал распаўсюджвання еўрапейскай культуры, куды ўваходзіць не толькі культура Еўропы, але таксама Паўночнай Амерыкі і Аўстраліі.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Фактычна паняцці “заходняя культура” і “еўрапейская культура” ужываюцца як тоесныя.

Адпаведна пад “Усходам” разумеецца ўвесь астатні свет. У яго сферу трапляюць самыя разнастайныя культуры: кітайская, індыйская, ісламская і г. д. Пры гэтым невядома, куды аднесці такія культуры, як афрыканская, лацінаамерыканская і руская. Шэраг даследчыкаў указвае, што падзел на заходнюю і ўсходнюю культуру узнік як ідэалагічнае абгрунтаванне палітыкі еўрапейскага каланіялізму і зараз служыць прэтэнзіям эканамічна моцных дзяржаў на сусветнае лідзерства.

Тым не менш, падзел на Захад і Усход выяўляе унікальныя рысы еўрапейскай культуры, да якіх адносяцца: каштоўнасць чалавека, вяршэнства права, індывідуалізм, творчасць, раздзяленне ўлад, рацыянальнае ўспрыманне свету, установка на прагрэс у розных сферах і г. д.

У сваю чаргу сцвярджаецца, што ўсходняя культура характарызуецца ўстойлівасцю, традыцыйнасцю і непахіснасцю, падпараткаваннем асобы надындывідуальным структурам (сям’і, роду, дзяржаве і г. д.). усеабдымным і неабмежаваным законамі характарам ўлады, арыентаванасцю на традыцыю, непадзельнасцю ўлады, калектывізмам, запаволенымі тэмпамі развіцця.

Пачынаючы з канца 19 ст., перад усходнімі культурамі паўстала задача запазычвання еўрапейскіх тэхнічных дасягненняў у мэтах пераадольвання адсталасці і інтэнсіфікацыі эканамічнага развіцця. Як правіла, гэта дае станоўчыя вынікі тады, калі спалучаецца з захаваннем і выкарыстаннем традыцыйных норм паводзін.

У сучасных відавочнай стала ўмоўнасць падзелу сусветнай культуры на заходнюю і ўсходнюю. Можна задаць пытанне, ці з’яўляецца сучасная культура такіх краін, як Японія, Кітай, Тайвань, Сінгапур, Паўднёвая Карэя ўсходняй? Зараз на першы план выходзіць суаднясенне “традыцыйная – сучасная культура”.

У кантэксце праблемы суаднясення Захаду і Усходу карысна разглядзець спецыфіку беларускай культуры. Яе адметнасць пераважна бачаць у прамежным стане паміж Еўропай (Захадам) і Расіяй (Усходам). Зараз гэтае супрацьпастаўленне з’яўляецца састарэлым. У сучасных умовах развіцця транспарту, сродкаў сувязі і масавай камунікацыі тэрытарыяльнае палажэнне страціла сваё вызначальнае значэнне. На першае месца выходзіць прынятая ў грамадстве сістэма каштоўнасцей. Безумоўна, што тыя каштоўнасці, якімі кіруюцца беларусы, выпрацаваны ў межах еўрапейскай культуры.

Дыялог культур – спосаб узаемадзеяння паміж рознымі культурамі, элементамі якога з’яўляецца асэнсаванне адрозненняў,

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

пошук шляхоў вырашэння праблем і абмен каштоўнасцямі. Умовамі дыялогу культур з'яўляюцца: 1) прызнанне наяўнасці некалькіх культур; 2) сустрэча паміж рознымі культурамі, у сучасных умовах асноўным механізмам, які гэтаму спрыяе, з'яўляецца глабалізацыя; 3) установка на давер да іншага; 4) прызнанне прынцыповай роўнасці паміж прадстаўнікамі розных культур; 5) увага да спецыфікі іншых культур; 6) гатоўнасць да прыняцця новых каштоўнасцяў і спосабаў паводзін; 7) установка на развіццё сваёй культуры шляхам узаема-дзеяння з іншымі.

Масавая культура (ад лац. *massa* – 'глыба, камяк, кавалак') – культура, якая прызначана для спажывання ў мэтах адпачынку. Ствараецца па схемам індустрыяльнай вытворчасці: спачатку вывучаецца попыт і потым па напрацаваных схемах робіцца твор. Прадугледжвае наяўнасць арганізаванай індустрыяй спажывання і шырока разгалінаванай сеткай сродкаў масавай камунікацыі, якія аказваюць адпаведнае ўздзеянне на індывідуальную і грамадскую свядомасць і якія ствараюць неабходную рэкламу для забеспячэння шырокага попыту на яе прадукты. Можна вылучыць станоўчыя і адмоўныя наступствы распаўсюджвання масавай культуры ў сучасным грамадстве. Да першых адносяцца прадастаўленне чалавеку матэрыялу для разважанняў і магчымасці адпачыць ва ўмовах сучаснага напружанага грамадства, да другіх – спрошчаная трактоўка рэчаіснасці, прапанаванне ілжывых спосабаў вырашэння праблем, духоўнае спрашчэнне людзей.

Элітарная культура (ад фр. *elite* – 'лепшае, адборнае', ад лац. *eligo* – 'выбіраю') – адна з субкультур 20 ст., наўмысна створаная для інтэлектуальна і мастацкі "прасунутых" асоб. Разглядае сябе не як культуру эканамічна і сацыяльна прывілегіяваных груп грамадства, а як культуру творцаў. Найбольш яскрава праяўляецца ў мадэрнісцкіх мастацкіх накірунках 20 ст. (кубізм, абстракцыянізм, сюррэалізм, экспрэсіянізм і інш.). Адметная іх рыса – нерэалістычны характар твораў і за кошт гэтага – складанасць іх успрымання. Супраць-пастаўляецца масавай культуры. У мастацтве постмадэрнізму адбываецца сінтэз элітарнай і масавай культуры.

Мадэрнізм (ад фр. *moderne* – 'новы, сучасны') – абазначэнне кірункаў у мастацтве 20 ст., якія ставяць сваёй мэтай новае бачанне рэчаіснасці. Характэрнымі рысамі мадэрнізму з'яўляюцца: крытычнае стаўленне да папярэдняга мастацтва, імкненне да навізны, адмаўленне ад рэалізму, складаны характар твораў, імкненне эпаціраваць публіку, разнастайнасць накірункаў, рэфлексіўны характар (наяўнасць мастацкіх праграм). Да мадэрнісцкіх кірункаў адносяцца кубізм, абстракцыянізм,

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

суррэалізм, дадаізм і інш. У мастацтве канца 20 ст. на змену мадэрнізму прыходзіць постмадэрнізм.

Постмадэрнізм (ад фр. *postmoderne* – ‘пасля сучаснасці’) – тэндэнцыі, якія выявіліся ў культурнай практыцы і самасвядомасці Захаду на працягу двух апошніх дзесяцігоддзяў. Гаворка ідзе аб пераглядзе фундаментальных уяўленняў сучаснасці: аб каштоўнасці і непазбежнасці прагрэсу, прынцыповай разумнасці рэчаіснасці і чалавека, ідэалу свабоды, самаразумення чалавека, каштоўнасці дэмакратыі і матэрыяльнага дабрабыту, справядлівасці як прынцыпу арганізацыі ўзаемадзеяння паміж людзьмі і г. д.

Тэрмін “постмадэрнізм” з’явіўся ў перыяд Першай сусветнай вайны ў рабоце Р. Панвіца “Крызіс еўрапейскай культуры” (1914). У 1934 г. у сваёй кнізе “Анталогія іспанскай і лацінаамерыканскай паэзіі” літаратуразнаўца Ф. дэ Аніс ужывае яго для абазначэння авангардысцкіх паэтычных доследаў пачатку 20 ст., якія радыкальна адрынае літаратурную традыцыю. У 1947 г. А. Тойнбі ў кнізе “Вывучэнне гісторыі” надае яму культуралагічны сэнс: паняццем “постмадэрнізм” абазначалася сучасная (пачынаючы з Першай сусветнай вайны) гістарычная эпоха, радыкальна адрозная ад эпохі мадэрна. Шырокае распаўсюджванне паняцце постмадэрнізм атрымала з пачатку 70-х гадоў. У філасофіі гэты тэрмін укараняецца Ж.-Ф. Ліятарам.

Асноўнымі рысамі постмадэрнізму ў яго параўнанні з мадэрнізмам з’яўляюцца: 1) радыкальны антытрадыцыяналізм. Для яго гісторыя скончылася і нічога прынцыпова новага ўжо не будзе. Постмадэрнізм асэнсоўвае сябе як тое, што адбываецца “пасля часу”; 2) адмаўленне любой іерархіі. Ён абвяргае саму ідэю бінарных апазіцый (верх-ніз, ісціна-заблуджэнне, дабро-благa, бо лічыць іх прадуктамі аўтарытарнага мыслення, якое менавіта сабе прыпісвае ўсе станоўчыя каштоўнасці і такім чынам імкнецца замацаваць сваю ўладу; 3) радыкальны плюралізм – лічыцца, што свет не мае ніякай упарадкаванасці, складаецца з незвязаных паміж сабой частак, якія можна адвольна камбінаваць пры дапамозе абстрактнай думкі альбо мастацкай творчасці; 4) спалучэнне элементаў элітарнай і масавай культуры. Яго творы могуць успрымацца і як сродак забаўкі, і як працяг мадэрнісцкіх фармалістычных досведаў, разлічаных на спрактыкаванага чытача; 5) гульня з сэнсамі і каштоўнасцямі папярэдняй культуры. Паколькі ўсё скончылася, нічога новага ўжо не будзе. Можна толькі адвольна камбінаваць ідэі і вобразы папярэдняй культуры, менавіта да гэтым зводзіцца творчасць. Для постмадэрнізму характэрна іронія (ад грэч. *eironeia* – ‘прытворства’) – сэнсавая дыстанцыя як да ідэй і каштоўнасцяў папярэдняй культуры, так і

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

да сваіх уласных разважанняў, апошнія не прэтэндуюць не толькі на ісціннасць, але і на сур'ёзнасць.

Пастмадэрнізм быў модным настроем ў еўрапейскай культуры канца 20 ст. Яго сучасная версія атрымала назву "пост-постмадэрнізм" (after-postmodernism). У ёй былі раскрытакаваны шмат ўстановак класічнага постмадэрнізму.

Аксіалогія (ад грэч. *axia* – 'каштоўнасць' і *logos* – 'вучэнне, слова') – раздзел філасофіі, які вывучае каштоўнасці. Тэрмін быў уведзены ў 1902 г. французскім філосафам П. Лапі. Прадметам аксіалогіі з'яўляюцца анталагічны статус, характарыстыкі, структуры і іерархіі каштоўнасцей, спосабы іх пазнання, а таксама прырода і спецыфіка каштоўнасных меркаванняў. Існуе аксіалагічная канцэпцыя культуры. Апошняя разглядаецца як сістэма матэрыяльных і духоўных каштоўнасцяў.

Каштоўнасці – аб'екты альбо з'явы, якія маюць станоўчае альбо адмоўнае значэнне для чалавека і грамадства (дабро, зло, прыгожае, брыдкае, справядлівасць, свабода, дабрабыт, здароўе і інш.). Каштоўнасці вынікаюць са спецыфікі чалавечага існавання: яго неад'емным кампанентам з'яўляецца дзейнасць, а яна павінна ажыццяўляцца ў адпаведнасці з пэўнымі арыентырамі, якімі служаць каштоўнасці. Віды каштоўнасцяў: матэрыяльныя (камфорт, багацце, дабрабыт), біялагічныя (здароўе, актыўнасць, працягласць жыцця, маладосць), сацыяльныя (законнасць, парадак, свабода), духоўныя (дабро, прыгажосць, самаадданасць, гераізм і інш.).

Іерархія каштоўнасцяў (ад грэч. *hieros* – 'свяшчэнны', *arche* – 'улада, панаванне') – прынцып суаднясення, заснаваны на падпарадкаванні. Вылучаюць наступныя ўзроўні каштоўнасцяў: матэрыяльныя, біялагічныя, сацыяльныя, духоўныя. Ніжэйшыя каштоўнасці павінны падпарадкоўвацца вышэйшым, пры гэтым кожны ўзровень захоўвае сваю значнасць.

Цывілізацыя (ад лац. *civilis* – 'грамадскі') – тэрмін сацыяльнай філасофіі і філасофіі гісторыі, які ў розных аўтараў і ў розных кантэкстах можа выкарыстоўвацца для абазначэння: 1) культуры; 2) толькі матэрыяльнай культуры; 3) гістарычнага этапу, які ідзе за дзікасцю і варварствам; 4) стадыі сацыяльнага развіцця, якая характарызуецца заняпадам культуры; 5) сукупнасці матэрыяльна-тэхнічных і духоўных дасягненняў чалавецтва; 6) сучаснага грамадства ў цэлым; 7) асаблівай формы арганізацыі грамадскага жыцця, заснаванай на своеасаблівай культуры і існуючай у пэўных (звычайна шырокіх) прасторава-часавых межах (лакальная цывілізацыя, напрыклад, кітайская). У цяперашні час фармуюцца падыходы, паводле

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

якіх цывілізацыя ўяўляецца як нешта адзінае, якое знаходзіцца па-за рамкамі сацыяльных сістэм. Такія ўяўленні грунтуюцца на ідэі адзінства, цэласнасці сучаснага свету, прыярытэце агульначалавечых каштоўнасцяў. Вылучаюць наступныя віды лакальных цывілізацый, якія існуюць у сучасным свеце: еўрапейская, кітайская, індыйская, мусульманская, афрыканская, лацінаамерыканская, руская.

Філасофія тэхнікі – асаблівая вобласць філасофскіх даследаванняў, накіраваных на асэнсаванне сутнасці тэхнічных феноменаў і ацэнку іх уздзеяння на чалавека, грамадства і культуру. Узнікла ў другой палове 19 ст. Тэрмін "філасофія тэхнікі" увёў нямецкі філосаф і географ Эрнст Кап (1808–1896).

Тэхніка (ад грэч. *techne* – 'мастацтва, рамяство, майстэрства') – сукупнасць створаных людзьмі сродкаў для пераўтварэння рэчаіснасці (прылад працы, механізмаў, машын, станкоў, апаратаў і г. д.) Галоўная асаблівасць тэхнікі – яе інструментальны характар. Тэхнічная дзейнасць людзей і тэхнічныя вырабы ўзнікаюць практычна адначасова са з'яўленнем homo sapiens. Тэхніка ў цэлым развіваецца прагрэсіўна і паляпшае жыццё людзей. Але таксама ў гісторыі ў сувязі са стварэннем новых відаў тэхнікі і яе ўсё больш шырокага выкарыстання пашыраюцца дэструктыўныя з'явы: экалагічныя, антрапалагічныя, культурныя, палітычныя і інш.

Тэхналогія (ад грэч. *techne* – 'мастацтва, рамяство, майстэрства' і *logos* – 'слова, думка, сэнс, паняцце') – сукупнасць спосабаў дзейнасці па пераўтварэнню рэчаіснасці. Навацыі ў тэхналогіі вядуць да цывілізацыйных змен, бо мяняюць жыццё людзей. У наш час усё большае значэнне ў грамадскіх пераўтварэннях набываюць інфармацыйныя тэхналогіі.

Тэхнакратызм (ад грэч. *techne* – 'мастацтва, рамяство, майстэрства', *kratos* – 'улада') – сацыяльна-філасофская і ідэалагічная пазіцыя, згодна з якой улада ў грамадстве павінна належаць тэхнакратам (носьбітам тэхнічнага прагрэсу, вышэйшым пластам тэхнічных спецыялістаў). Асноўная ідэя тэхнакратызму заключаецца ў дэпалітызацыі працэсу прыняцця рашэнняў. Апошняе павінна ажыццяўляцца выключна па меркаваннях эфектыўнасці. Тэхнакратызм з'яўляецца складовай часткай канцэпцыі тэхналагічнага дэтэрмінізму.

Тэхналагічны дэтэрмінізм (ад лац. *determinare* – 'абмяжоўваць, акрэсліваць, вызначаць') – канцэпцыя, якая разглядае прагрэс тэхнікі і тэхналогій у якасці галоўнага фактару, які абумаўляе развіццё грамадства ў цэлым; у яе рамках вылучаюць традыцыйны (аграрны), індустрыяльны і постіндустрыяльны (інфармацыйны) тыпы грамадства (цывілізацыі). Тэхналагічны дэтэрмінізм сфармаваўся ў пачатку 20 ст. як адлюстраванне

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

нарастаючай ролі навукова-тэхнічнага прагрэсу і прызнанне таго, што тэхнічныя дасягненні маюць каласальныя наступствы для чалавека і грамадства. Аўтарам дадзенага тэрміна лічыцца амерыканскі сацыёлаг Т. Вэблен. Яе ўплыў затым выявіўся ў тэорыі “стадый росту”, створанай у 1960-х гг. У. Ростоу, у канцэпцыях індустрыяльнага грамадства (Р. Арон, Дж. Гэлбрэйт, А. Берлі і інш.), постіндустрыяльнага грамадства (Д. Бэл і інш.), тэхнатроннага грамадства (З. Бжэзінскі), праграмаванага грамадства (А. Турэн), інфармацыйнага грамадства (Ё. Масуда), “трэцяй хвалі” (Э. Тоффлер).

Аграрнае грамадства – грамадства, ў якім асноўны прадукт ствараецца ў сельскай гаспадарцы. Фарміруецца ў выніку неалітычнай рэвалюцыі (прыкладна 10 тыс. год таму) – пераходу чалавецтва ад збіральніцтва і палявання да земляробства і жывёлагадоўлі, таксама ў асобную галіну вылучаецца рамяство. Паколькі вядзенне сельскай гаспадаркі залежыць ад прыродных умоў, яе канкрэтны від вызначаецца кліматам і геаграфічным становішчам. Аграрнае грамадства таксама называюць традыцыйным, паколькі яно арыентавана на захаванне наяўных каштоўнасцяў і спосабаў паводзін. Таму пераўтварэнні ў ім ўспрымаюцца балюча, паколькі разбураюцца звыклыя арыентыры. Гэта з’яўляецца нагодай для ўзмацнення аўтарытарных тэндэнцый з мэтай захаваць стабільнасць. Штуршком для незваротнага пераўтварэння аграрнага грамадства ў індустрыяльнае стала прамысловая рэвалюцыя 18 ст.

Індустрыяльнае грамадства – грамадства, у якім асноўны прадукт ствараецца ў сферы прамысловасці. Тэрмін быў уведзены французскім філосафам і сацыёлагам А. дэ Сэн-Сімонам. Сфарміравалася ў працэсе і ў выніку індустрыялізацыі, развіцця машыннай вытворчасці, узнікнення адэкватных яму форм арганізацыі працы, прымянення дасягненняў навукова-тэхналагічнага прагрэсу. Гэта грамадства, заснаванае на прамысловасці з гнуткімі дынамічнымі структурамі, для якога характэрны: падзел працы і рост яго прадукцыйнасці, высокі ўзровень канкурэнцыі, паскоранае развіццё прадпрымальніцкага рэсурсу і чалавечага капіталу, развіццё грамадзянскай супольнасці і сістэм кіравання ўсіх узроўняў, шырокае развіццё сродкаў масавай камунікацыі, высокі ўзровень урбанізацыі і рост якасці жыцця. Індустрыяльнае грамадства ўзнікае ў выніку прамысловай рэвалюцыі.

Прамысловая рэвалюцыя (прамысловы пераварот, Вялікая індустрыяльная рэвалюцыя) – масавы пераход ад ручной працы да машыннай, ад мануфактуры да фабрыкі, які адбыўся ў вядучых дзяржавах свету ў 18–19 стст. Характэрнай рысай прамысловай рэвалюцыі з’яўляецца імклівы рост прадукцыйных сіл на базе буйной

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

машыннай індустрыі, а таксама зацвярджэнне капіталізму ў якасці пануючай сусветнай сістэмы гаспадаркі. Прамысловая рэвалюцыя вядзе да зменаў структуры грамадства. Яна суправаджалася рэзкім павышэннем прадукцыйнасці працы, хуткай урбанізацыяй, пачаткам інтэнсіўнага эканамічнага росту і павышэннем жыццёвага ўзроўню насельніцтва. Асноўным вынікам прамысловай рэвалюцыі з'яўлялася індустрыялізацыя – пераход ад пераважна аграрнай эканомікі да прамысловай вытворчасці, у выніку якога адбылася трансфармацыя аграрнага грамадства ў індустрыяльнае.

Навукова-тэхнічная рэвалюцыя (НТР) – карэнная перабудова тэхнічных асноў матэрыяльнай вытворчасці, якая пачалася ў сярэдзіне 20 ст. на аснове ператварэння навукі ў вядучы фактар вытворчасці, у выніку якога адбываецца трансфармацыя індустрыяльнага грамадства ў постіндустрыяльнае. Называюць наступныя напрамкі НТР: аўтаматызацыя вытворчасці, кантроль і кіраванне ім на базе электронікі; стварэнне і прымяненне новых канструкцыйных матэрыялаў і інш. Таксама ў гэты час адбываецца шырокае выкарыстанне інфармацыі ў вытворчасці і яе распаўсюджванне ў свеце. У сувязі з гэтым гавораць аб інфармацыйнай рэвалюцыі. Дасягненнямі НТР у першую чаргу скарысталіся эканамічна развітыя краіны, якія ператварылі яе ў паскаральнік навукова-тэхнічнага прагрэсу.

Постіндустрыяльнае грамадства – грамадства, у якім асноўны прадукт ствараецца ў сферы паслуг і інфармацыйных тэхналогій. У сферу паслуг прынята ўключаць культуру, адукацыю, ахову здароўя, бытавое абслугоўванне. Постіндустрыяльнае грамадства арыентавана на інавацыі, і таму – на развіццё ведаў. Навуковыя распрацоўкі робяцца галоўнай рухаючай сілай эканомікі. Рэзка ўзрастае попыт на прафісіяналізм і разнабаковую адукаванасць.

Інфармацыйнае грамадства – грамадства, у якім большасць працоўных занята вытворчасцю, захоўваннем, перапрацоўкай і рэалізацыяй інфармацыі. Адбываецца павелічэнне ролі інфармацыі і інфармацыйных тэхналогій у жыцці грамадства; ствараецца глабальная інфармацыйная прасора праз СМІ і Інтэрнет; адбываецца развіццё электроннай дэмакратыі, інфармацыйнай эканомікі, электроннай дзяржавы, электроннага ўрада, лічбавых рынкаў, электронных сацыяльных і гаспадарчых сетак.

Глабалізацыя (лац. *globus* – ‘шар’, маецца на ўвазе зямны) – гэта працэс узмацнення ўзаемазалежнасці і падабенства лакальных грамадстваў, а таксама складання наднацыянальных і наддзяржаўных структур, якія накіроўваюць ход сацыяльнага развіцця ў маштабах усёй нашай планеты. Вылучаюць наступныя віды глабалізацыі: эканамічная –

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

стварэнне адзінага рынку тавараў, паслуг і працоўнай сілы; палітычная – распаўсюджванне ў свеце адзіных прынцыпаў паводзін, стварэнне міжнародных арганізацый (самая вядомая – ААН); культурная – распаўсюджванне ў свеце культурных каштоўнасцяў, створаных у межах розных нацыянальных культур. У апошні час ў асобны від вылучаюць інфармацыйную глабалізацыю – распаўсюджванне інфармацыі праз СМІ і Інтэрнет.

Глабальныя праблемы сучаснасці – комплекс праблем, якія закранаюць большасць краін свету. Да іх адносяцца прадухіленне сусветнай тэрмаядзернай вайны, раззбраенне і стварэнне ўмоў для развіцця міжнародных адносін на мірнай аснове; сацыяльнае развіццё і эканамічны рост у свеце; пераадоленне эканамічнай адсталасці; ліквідацыя на зямлі найбольш абуральных праяў сацыяльнай несправядлівасці – голаду і галечы; рацыянальнае і комплекснае выкарыстанне прыродных рэсурсаў; выпрацоўка і ажыццяўленне актыўнай дэмаграфічнай палітыкі і стратэгіі аховы навакольнага асяроддзя; развіццё міжнароднага супрацоўніцтва ў галіне навуковых даследаванняў па выкарыстанні дасягненняў навукова-тэхнічнай рэвалюцыі, праблемы адукацыі, аховы здароўя і інш. Глабальныя праблемы па самой сваёй сутнасці патрабуюць канцэнтрацыі намаганняў не толькі ў нацыянальных або рэгіянальных рамках, але і ў міжнародным маштабе. Для эффектыўнага аналізу глабальных праблем неабходна аб'яднанне розных даследчыкаў, у тым ліку і філосафаў, якія павінны акрэсліць светапоглядныя і метадалагічныя падыходы да вызначэння, вывучэння і вырашэння глабальных праблем сучаснасці.

Футуралогія (ад лац. *futurum* – 'будучыня' і грэч. *logos* – 'вучэнне, слова') – уяўленні аб будучыні чалавецтва, вобласць ведаў, якая ахоплівае перспектывы сацыяльных працэсаў. Тэрмін футуралогія прапанаваў у 1943 г. нямецкі сацыёлаг А. Флехтхейм, маючы на ўвазе нейкую надкласавую філасофію будучыні супрацьстаялую ідэалогіі і ўтопіі. З пачатку 60-х гг. гэтае паняцце распаўсюдзілася на захадзе ў сэнсе гісторыі будучыні, навукі аб будучыні, закліканай выявіць прагнастычныя функцыі ўсіх навуковых дысцыплін.

ЛІТАРАТУРА

1. Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия / гл. науч. ред. и сост. С. Ю. Солодовников. – Минск : МФЦП, 2002. – 1008 с.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

2. Всемирная энциклопедия: философия / гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М. : АСТ, Минск : Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.

3. История философии : энциклопедия / гл. науч. ред. А. А. Грицанов. – Минск : Интерпрессервис; Книжный дом, 2002. – 1376 с.

4. Краткий философский словарь / под ред. А. П. Алексеева. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Проспект, 2008. – 496 с.

5. Любецкая, Е. М. Словарь терминов и персоналий по курсу «Философия» – Смоленск : НОУ ВПО СИБП, 2014. – 64 с.

6. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд ; ред. : В. С. Степин. – Москва : Мысль, 2010. – Т. I. – 2010. – 744 с.; Т. II. – 2010. – 634 с.; Т. III. – 2010. – 692 с.; Т. IV. – 2010. – 736 с.;

7. Новейший философский словарь / сост. и гл. науч. ред. А. А. Грицанов. – Минск : Интерпрессервис : Кн. дом, 2001. – 1279 с.

8. Постмодернизм : энциклопедия / сост. и науч. ред. А. А. Грицанов, М. А. Можейко. – Минск : Интерпрессервис : Кн. дом, 2001. – 1038 с.

9. Словарь философсих терминов / научная редакция проф. В. Г. Кузнецова. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 731 с.

10. Современная западная философия: Словарь / ред. : В. С. Малахов, В. П. Филатов. – М. : ТОН-Остожье, 1998. – 544 с.

11. Современный философский словарь / ред. : В. Е. Кемерова, Т. Х. Керимова. – М. : Академический проект, 215. – 823.

12. Философия : краткий тематический словарь. / ред. : Т. П. Матяш, В. П. Яковлева. – Ростов-на-Дону, Феникс, 2001. – 416 с.

13. Философия: словарь общеупотребительных философских понятий и категорий / сост. : О. А. Гордеева, Н. Ф. Свобода. – Самара : СамГУПС, 2010. – 14 с.

14. Философский словарь : пособие для самостоятельной работы студентов всех специальностей и всех форм обучения / национальный минерально-сырьевой университет «Горный»; сост. : Б. Я. Пукшанский, А. В. Рыбчак. – СПб., 2012. – 77 с.

15. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд. перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.

16. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. : Л. Ф. Ильичев [и др.]. – М. : Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Вытворча-практычнае выданне

Адзіночанка Віктар Аляксандравіч

ФІЛАСОФІЯ Ў ПАНЯЦЦЯХ

Практычнае кіраўніцтва

Рэдактар А. А. Банчук
Карэктар В. У. Калугіна

Падпісана да друку 16.01.2023. Фармат 60х84 1/16.
Папера афсетная. Рызаграфія. Ум. др. арк. 2,8.
Ул.-выд. арк. 3,1. Тыраж 10 экз. Заказ 29.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
установа адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны”
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вырабніка,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 3/1452 ад 17.04.2017.
Спецыяльны дазвол (ліцэнзія) № 02330 / 450 ад 18.12.2013.
Вул. Савецкая, 104, 246028, Гомель.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ